

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

26.626

4

07

Գրադարանի «Յ Ա. Ռ. Ս. Զ»-ի

Է 2.

Է. Վ. ՊԵՇԵՒՅԱՆԻ

HACIK MAUGHIAN

Հ Ա Յ

Լ Ո Յ Ս

Ե Ի

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԹԱՐԳ. Խ. ԿԱՐՅ.

ԳԻՆՆ Է 12 ԿՈՊ.

Թ Ի Ն Լ Ի Զ

Էլիֆբալարձ սպարանի «ՀՅՐՄԷՍ» Ընկ. Մաղաթեան փող. № 5
1906 (164)

335
Պ-45

335
7-45

ANNEXE
86

Բ. Վ. ՊԵՆԵԼՈՆԻՎ

Հ Ա Ց

Լ Ո Յ Ս

Ե Ի

ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ

ԹԱՐԳ. Խ. ԿԱՐՃ.

6010

Թ Ի Ֆ Լ Ի Զ
Էլեհրաւարձ Տպարան «ՀՐԱԻՍ» Ընկ. Մազարեան փող. № 5
1906 (164)

19 JUL 2013

26626

05 JAN 2010

HACIK MANUGHIAN

Հ Ա Յ

Լ Ո Յ Ս

Ե Ի

Ա.ՂԱՏՈՒԹԻՒՆ

Մինչև հիմա Ռուսաստանում պետական բոլոր գործերը վարում են աստիճանաւորները—չինովնիկները: Նրանք օրէնքներ են գրում, հարկեր են դնում, ծախսում են ժողովրդից հաւաքած փողերը և առհասարակ իրենք ինչպէս ուզում են, այնպէս էլ կառավարում են բոլոր գործերը: Կառավարութեան այդ ձևը բիւրօկրատական է կոչւում: Եւրոպական պետութիւններից միայն Ռուսաստանում ու Տաճկաստանում է մնացել այդ ձևը: Իսկ եւրոպական ուրիշ երկրներում (օրինակ Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Գերմանիայում, Իտալիայում, Սերբիայում, Բուլգարիայում և այլն) կառավարելու գործում մասնակցում է ինքը ժողովուրդն՝ ընտրելով դրա համար իր միջից մարդիկ—ներկայացուցիչներ: Ամերիկական բոլոր պետութիւնների մէջ կայ ժողովրդական կառավարութիւն: 16 տարի սրանից առաջ Ճապոնիայում էլ մտցւեց կառավարութեան այդ ձևը: Այդ բոլոր ժողովուրդները մեզանից թէ շատ լաւ են ապրում, թէ մաքուր և թէ հարուստ են: Եւ դա հասկանալի է ու պարզ, քանի որ ինքը ժողովուրդը լաւ գիտէ, թէ ինչ տեսակ օրէնքներ են իրեն պէտք, ով ինչքան հարկ կարող է տալ, ինչ բանի համար և ինչ ձևով պէտք է ծախուի ժողովրդից հաւաքած փողը:

Մեզանում էլ զարգացած մարդկանցից շատերը վաղուց հասկացել էին, որ պետութիւնը պիտի կառավարւի իր՝ ժողովրդի ձեռքով և ոչ թէ փողով վարձած աստիճանաւորների, որոնք աւելի քանդում են ժողովրդի տունը, քան թէ շինում: Աստիճանաւորները նրա համար պիտի լինեն, որ կատարեն ժողովրդից ընտրւած մարդկանց հրամանները: Բայց մինչև

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 8 мая 1906 г.

11167-54

հիմա այդպիսի բաների մասին գրքերում ու թերթերում գրելը շատ խիստ կերպով արգելւած էր: Իսկ ով որ փորձ էր անում ժողովրդին հասկացնել այդ, նրան անւանում էին քաղաքական լաւցաւու, բանտ էին նստեցնում ու առանց դատի արքորում:

Բայց քանի գնում գործերն այնքան վատանում էին: Ժողովուրդը օրէցօր աւելի ու աւելի աղքատանում, հալից ընկնում էր, շատ անգամ էլ սովամահ լինում: Իսկ երբ ձապոնիայի հետ պատերազմ սկսեց, բանից դուրս եկաւ, որ աշխարհի երեսի ամենամեծ պետութիւնը, Ռուսաստանը չկարողացաւ փոքրիկ Ճապոնիային յաղթել: Այդ պատերազմը, որ բիւրօկրատիայի սարքած բանն էր, ժողովրդի տունը աւելի ևս քանդեց—խլից հարիւր հազար մարդու կեանք ու կլանեց ժողովրդից կոպէկ-կոպէկ ժողոված հազար միլիոններ:

Հիմա բոլորն էլ տեսնում են, որ այսպէս ապրել էլ չի լինի: Շատերը հասկացան, որ աստիճանաւորները կկործանեն, կաւերեն երկիրը, և սկսեցին աշխատել, որ ժողովրդից ներկայացուցիչներ կանչեն պետութեան գործերը կառավարելու համար:

Այդ պահանջում էր ինտելիգենցիան, այսինքն այն հասկացող ու զարգացած մարդիկ, որոնք միայն իրենց օգտի համար չեն մտածում, նրանք ուզում են այնպէս անել, որ ամբողջ ժողովուրդը լաւ ապրի: Հիմա բանւորներն էլ սկսեցին նոյն պահանջն անել: նրանք էլ հասկացան, որ ոչ մի ժամանակ չեն կարող իրենց կեանքը բարւոքել, մինչև որ գործերի կառավարելը չխլի աստիճանաւորների ձեռքից, որոնք ինչպէս ուզում այնպէս էլ շուռ են տալիս: Շատ տեղերում գիւղացիներն էլ սկսեցին նոյն պահանջն անել, որովհետև սոքա էլ տեսան, որ կառավարութեան այս ձևի միջոցով նոքա ոչ կարող են իրենց մի բուռն հողը աւելացնել և ոչ էլ հարկերը թեթեւացնել:

Ժողովրդի անբաւականութիւնը քանի գնում այնքան աւելի ու աւելի շատանում է: Բիւրօկրատիան տեսնում է, որ ժողովրդի հետ գլուխ թափելն այնքան էլ հեշտ չէ ու սկսում է կակզել: Հիմա արդէն վճռել է ժողովրդի ներկայացուցիչներին թոյլ տալ պետութեան կառավարելու մէջ խառնելը, դրա

մասին այս քանի ժամանակներս օրէնք հրատարակեց (Պետական Դումայի կանոնադրութիւն): Ներքեւում մենք կտեսնենք, թէ այդ օրէնքը ինչքան պակասութիւններ ունի: Ասենք պէտք է յուսալ, որ դրանով բանը չի վերջանայ:

Այսպէս թէ այնպէս, մեր երկրում էլ շուտով ժողովրդական ներկայացուցիչներ կմտցնել: Այդ նշանակում է, որ ժողովուրդը կընտրի իր միջից ներկայացուցիչներ, երեսփոխաններ, որոնք Ռուսաստանի ամեն ծայրերից կհաւաքեն մի տեղ և կսկսեն թե թեի տւած օրէնքներ առաջարկել ու քննել, հարկեր որոշել ու բաժանել, ուշք կգարձեն, որ ժողովրդի փողերը կանոնաւոր կերպով ծախսեն, որ աստիճանաւորները օրէնքով շարժեն ամեն բանում, և առհասարակ կվճռեն բոլոր այն հարցերը, որոնք ժողովրդին են վերաբերում: Կարելի է յուսալ, որ ժողովրդի ներկայացուցիչները պետական քայքայւած գործերը կարգի կձգեն և որ մեր ժողովուրդն էլ դրանից յետոյ ուրիշ ազգերից վատ չի ապրի:

Եւ հէնց դրա համար պէտք է, որ ժողովուրդը յարմար մարդիկ ընտրէ: Ցանկացողներ կամ, ինչպէս ասում են, թեկնածուներ ի հարկէ, շատ կլինեն. պէտք է լաւ ընտրութիւն անել, պէտք է այնպիսի մարդիկ ընտրել, որոնք չմտածեն միայն իրենց և կամ իրենց ծննդավայրի շահերի մասին և ոչ էլ իրենց դասակարգի, այլ ամբողջ ժողովրդի շահերը պաշտպանեն: Ուրեմն պէտք է այնպիսի մարդիկ ընտրել, որոնք գիտեն՝ թէ ժողովրդին ինչ է հարկաւոր և հասկանում են, թէ ինչպէս պէտք է ժողովրդի կարիքներին գոհացում տրել: Յաջող ընտրութիւն կատարելու համար, ամեն մէկը ընտրութիւնից առաջ լաւ պիտի մտածէ՝ թէ ի՞նչ է հարկաւոր ժողովրդին և յետոյ իր ձայնը այն թիկնածուին տայ, որը կպատաւորի ժողովրդական ներկայացուցիչների ժողովում իր ամբողջ ուժերով պաշտպանել ժողովրդին պէտք եղած օրէնքներն ու կարգերը:

Ի՞նչ է պէտք ժողովրդին—դրան կարելի է միանգամից պատասխանել՝ ժողովրդի համար պէտք է, որ նա ամենից առաջ կուշտ լինի, տկլոր չմնայ, ապրի տաք, ընդարձակ ու լուսաւոր բնակարաններում. առհասարակ ժողովուրդը պէտք

է միջոց ունենայ թէ իր պէտքերին, կարիքներին բաւարարու-
թիւն տալու և թէ իր անտեսութիւնը լաւացնելու:

Դրանից յետոյ, ժողովրդին պէտք է, որ նա լուսաւորւի,
որ կարողանայ խելօք ու կանոնաւոր կերպով կառավարել թէ
իր և թէ հասարակական գործերը և ոչ մի բանով յետ չմնայ
ուրիշ ժողովրդներէց:

Բացի դրանից ժողովրդին պէտք է ազատութիւն, այս-
ինքն պէտք է, որ ոչ մի աղա ու պարոն չկարողանան նրա
վզին նստել, հրամաններ տալ, և որ բոլորն էլ հպատակեն
այն օրէնքներին, որ կհաստատեն ժողովրդի ներկայացու-
ցիչները:

Կարճ ասած ժողովրդին պէտք է հաց, լոյս եւ ազատու-
թիւն:

Բայց ի՞նչպէս այդ գլուխ բերել—դա թեթեւ բան չի և ա-
մեն մէկը լաւ պիտի մտածի դրա մասին: Այս գրքոյկում մենք
համառօտ կերպով կաշխատենք բացատրել, թէ մեր կարծիքով
ինչպիսի կարգեր պէտք է հիմնեն պետութեան մէջ, որ ժո-
ղովուրդը խելապէս ունենայ և հաց և լոյս և ազատութիւն:

Հ Ա Յ

Այդպէս ուրեմն ժողովրդին ամենից առաջ հաց է պէտք,
այսինքն միջոցներ, որ նա ոչ միայն նեղութեամբ չսպրի, այլ
և իր անտեսութիւնը լաւացնէ: Պարզ է, որ ժողովուրդը իր
աշխատանքով պիտի ձեռք բերի այդ միջոցները, ուրիշը չի
տալ: Դրա համար էլ, որպէսզի ժողովուրդը առանց նեղութեան
և առանց զրկանքների ապրի, անհրաժեշտ է, որ բոլորը աշխա-
տեն: Աշխատանքը—ժողովրդի հարստութեան միակ աղբիւրն
է: Ի հարկէ ժողովրդի մէջ կլինեն անկեանքներ, ծերեր, հիւանդ-
ներ, որոնք չեն կարողանայ իրենց ուժերով կերակրուել և ո-
րոնց պէտք է օգնել ընդհանուրի հաշուց: Բայց այդ մեծ բեռ
չի լինի ժողովրդի գանձարանի վերայ—բացի այդ, երբ ժո-
ղովուրդը լաւ ապրի, հիւանդներն ու անկեանքներն էլ քիչ կլի-

նեն: Աւելի կարևոր է, որ մեր երկրում որքան կարելի է քիչ
լինեն աշխատանքից զուրկ մարդիկ, այսինքն այնպիսի մար-
դիկ, որոնք աշխատել ուզում են, բայց գործ չեն գտնում:
Յետոյ պէտք է որքան կարելի է քիչ լինի այնպիսիների թիւը,
որոնք արդիւնք, եկամուտ են ստանում առանց անձամբ աշ-
խատելու, որոնք ուրեմն ուրիշի աշխատանքի հաշուով են ապ-
րում: Կարճ ասած, պէտք է որ ամեն մարդ աշխատանք ունե-
նայ և որ ուրիշները նրանից իր աշխատածը ձեռքից չխլեն
զանազան պատրուակներով:

Դրա համար էլ ժողովրդի ներկայացուցիչների հոգսը
պիտի լինի աշխատաւորների դրութիւնը հնարաւոր եղածի
չափ լաւացնել: Իսկ մեր երկրում ամենից աւելի աշխատում
են գիւղացիներն ու բանւորները: Հենց նրանք են, որ իրենց
ձեռքերով ստեղծում են ժողովրդի հարստութիւնը: Ուրեմն
հենց նրանց մասին ամենից աւելի պետութիւնը պիտի հոգս
քաշի: Իսկ մինչև հիմա բոլորովին հակառակն էր լինում: Գիւ-
ղացիներն ու բանւորները աշխատում էին, հարստութիւն էին
ստեղծում, իսկ այդ հարստութիւնով ուրիշներն էին օգտուում
և կառավարութիւնը ոչ միայն այդ չէր արգելում, այլ և պաշտ-
պանում էր այդ ապօրինի կարգը: Բացի այդ, հաւաքելով ժո-
ղովրդի փողերը, նա ծախսում էր գլխաւորապէս էլի իշխող-
ների կարիքների համար, այսինքն շաշխատող դասակարգի
վերայ, իսկ գիւղացիների ու բանւորների կարիքների համար
ողորմելի փշրանքներ էր բաժին հանում:

Ժողովրդի ներկայացուցիչները այդ կարգը պէտք է փո-
խեն, և դրա համար էլ պէտք է ընտրել այնպիսի մարդիկ,
որոնք աշխատեն պաշտպանել գիւղացիների, բանւորների և
առհասարակ աշխատաւորների շահերը՝ նրանց կողոպտողների
կամ, ինչպէս ասում են, շահագործողների դէմ: Ուրեմն ամե-
նից առաջ պէտք է մտածել, ի՞նչ է պէտք գիւղացիներին ու
բանւորներին:

Գիւղացիները շատ են աշխատում, շատ անգամ իրենց
ուժերից վեր, բայց էլի շատ վատ են ապրում: Սրճիթները՝
նեղ, հագուստները՝ վատ, ուտելիքները սակաւ, շատ անգամ բո-
լորովին չի լինում. սև օրւայ համար—ոչ մի պաշար ոչ մի

խնայողութիւն: Վատ բերքի ժամանակ ամբողջ նահանգներ սով է ընկնում և ժողորուրդը կոտորում է փորի հարինքից ու զանազան հիւանդութիւններից: Իր տնտեսութիւնը լաւացնելու համար գիւղացին նոյնպէս միջոցներ չունի: Գժար չէ հասկանալ, թէ ինչից է այդ առաջանում:

Առանց հողի աշխատել չի լինի, իսկ գիւղացու հողը քիչ է: Յիսուս տարի առաջ ազատելով գիւղացիներին ճորտութիւնից, հողերի մեծ մասը կառավարութիւնը թողեց կալւածատէրերին: Այնուհետև ազգաբնակչութիւնը մեծացաւ, հողը ֆրաց նոյնը, և գիւղացիների գոյութիւնն աւելի ծանրացաւ: Չունենալով բաւականաչափ հող, գիւղացիները չեն կարող իրենց բոլոր կարիքները հոգալ, կամ նոյն իսկ իրենց ուտելու հացը ձեռք բերել: Այդ պատճառով էլ նրանք կամ ստիպւած են հեռանալ գիւղից ու գնալ ուրիշ տեղ փող աշխատելու և կամ, եթէ գիւղում կամ գիւղի մօտ կան կալւածատէրեր, շատ հող ունեցող հարուստներ, գնալ նոցա մօտ, խնդրել, որ կապալով հող տան: Կալւածատէրերը կամ հարուստ հողատէրերը օգտուում են գիւղացու կարիքից ու իրենց հօր գինը դնում հողի վերայ և կամ իրենց հողը իրենք են մշակում, իսկ գիւղացիները ստիպւած են լինում մտնել նոցա մօտ ու աշխատել ամենաէժան վարձով: Միւս կողմից էլ գործարանատէրերն են օգտուում. տեսնելով, որ հեռու տեղերից եկած գիւղացիներ՝ սովից չմեռնելու համար՝ ինչ վարձով էլ որ լինի՝ պիտի աշխատեն, վերցնում ու մշակի օրավարձն են էժանացնում:

Ահա այդպէս է լինում, որ գիւղացիները շատ են աշխատում, բայց վատ ապրում: Այդ նրանից է առաջանում, որ գիւղացիները իրենց ձեռքերի աշխատանքը ամբողջովին չեն ստանում, որովհետև դրանից մի մեծ մասը խլում են կալւածատէրերը, գործարանատէրերը և ուրիշ տէրերը: Ուրեմն գիւղացիներին այդ դրութիւնից ազատելու համար ամենից առաջ նոցա հողը պէտք է աւելացնենք: Պէտք է գիւղացին հող ունենայ այնքան, որքան հարկաւոր է առանց նեղութեան ապրելու համար, իսկ ամենից լաւն է—այնքան, որքան նա կարող է իր ուժերով մշակել:

Ասում են դրա համար հողը չի բաւականանայ: Բայց

այդ սխալ բան է: Նախ և առաջ դեռ շատ հող կայ կալւածատէրերի ձեռքին, որոնք անձամբ չեն աշխատում, այլ հողը վերցնում են նրա համար, որ ուրիշներին ստիպեն իրենց համար աշխատել: Այլ, այդ հողը պէտք է տալ գիւղացիներին, և առհասարակ նրան, ով որ կմշակի այդ հողը:

Բացի այդ շատ հող ունի նաև գանձարանը: Սկզբում գանձարանը ոչ ոքի չէր թողնում այդ հողերի վերայ բնակել, գլխաւորապէս նրա համար, որ կալւածատէրերի հողերը առանց կապալառուների ու մշակների չմնան: Յետոյ թոյլատրեցին, բայց շատ քիչերին: Այդ արքունական հողերի ահագին տարածութիւններ մինչև այժմ անտառներով ու ճահիճներով են ծածկւած, կան այնպիսի տեղեր, որտեղ՝ մարդկային ոտքը դեռ չէ դիպել: Այդ հողերը պէտք է կարգի բերել, ճահիճները չորացնել, ճանապարհներ անց կացնել և ապա տալ աշխատել ցանկացողներին, օգնելով նրանց նոր տեղում սարքելու: Ի հարկէ դրա համար փող է պէտք, բայց հեշտ է հասկանալ, որ այդպիսի ծախսերը հարկւր անգամ կծածկւեն: Եթէ ժողովրդին սկզբում դժւար լինի այդ գործի համար մեծ փող ծախսել, կարելի է այն ժամանակ արտասահմանում փոքրիկ տոկոսով պարտք վերցնել, իսկ յետոյ կամաց-կամաց վերադարձնել:

Ենթադրենք, որ բոլոր ցանկացողներին չի լինի տալ, հողը չի բաւականանայ: Ի՞նչ անենք: Ստիպւած կլինենք խիտ ապրել: Երկաթուղու գնացքում էլ, օրինակի համար, շատ ժամանակ տեղ չի լինում, ուշ եկողն ստիպւած է սպասել մինչև որ տեղ բացւի: Միայն ոչ ոք երկու, երեք կամ չորս տեղ չպէտք է բռնի: Թէ չէ հիմա հողի հարցում այնպէս է դուրս գալիս, ինչպէս՝ եթէ մէկը մտնէր վագօնի մի քանի տեղ բռնէր ու յետոյ սկսէր ինքն էլ այդ տեղերը ծախել: Հասկանալի է, որ քանի շատ ճանապարհորդներ լինէին, այնքան աւելի նա կօգտւէր: Բայց այդպիսի բան թոյլ չեն տալիս: Հողի հարցում էլ չպէտք է թոյլ տալ, որ մէկը վերցնէ աւելի հող, քան ինքը կարող է մշակել:

Իսկ որ գլխաւորն է, երբ գիւղացիները մեծ մասը բաւականաչափ հող կստանայ, կրկարգաւորէ իր գործերը, միւս աշխատանքի աղբիւրներն էլ կշատանան: Այն ժամանակ քիչ

մարդիկ կգնան գործարանները ու չեն իջեցնիլ աշխատանքի գինը այնպէս, ինչպէս հիմա: Այդ—մէկ:

Երկրորդ, երբ գիւղացիները աւելի լաւ տպրեն, այն ժամանակ ապրանքների պահանջն էլ կշատանայ. գիւղացին ձեռք կըբերի երկաթէ գուլթան, ինքնատե կառնէ, կնոջ համար մի երկու զգեստ աւել կգնի, երեխայի համար գիրք և այլն: Շնորհիւ դրան միւս տեսակի աշխատանքներն էլ կշատանան և լաւ գին կունենան: Դրա համար էլ կարելի է կարծել: որ շատերը հենց իրենք չեն ուզիլ հող վերցնել, այլ աւելի լաւ կհաշեն ուրիշ արհեստով պարապել:

Իսկ երրորդ—և որ գուցէ ամենագլխաւորն է—գիւղացիները այն ժամանակ միջոցներ կունենան իրենց տնտեսութիւնը լաւացնելու: Նոքա աւելի շատ անասուններ կպահեն, անասուններն էլ լաւ կլինեն՝ նոքա աւելի լաւ կպարարտացնեն հողը, աւելի լաւ կմշակեն: Իսկ յայտնի բան է, որքան շատ հողը պարարտացնես ու լաւ մշակես, այնքան աւելի քիչ հողով կարող կլինիս ապրել ու կերակրել: Դեռ հենց հիմա արտասահմանում հողը մերիցը շատ աւելի լաւ բերք է տալիս:

Մի քանի երկրներում, օրինակ Ինկվիայիում, գիւղացիները շատ ժամանակ մէկ կամ երկու դեսետին ($1/2$ —1 խալվար) հող ունեն և մերոնցից շատ ու շատ լաւ են ապրում: Այժմ Ռուսաստանում ապրում է 130 միլիօն ժողովուրդ, և էլի ինչպէս պէտք է չեն կարողանում ապրել հողով, իսկ այն ժամանակ հազար միլիօնն էլ լաւ կապրի: Ամենից գլխաւորը այդ ճանապարհի վերայ ընկնելն է, իսկ դրա համար պէտք է, որ գիւղացիական տնտեսութիւնը մի քիչ ոյժի գայ: Իսկ այդ կարելի է անել միայն մի կերպ—ազատելով գիւղացիներին կալածատէրերի համար աշխատելու անհրաժեշտութիւնից. դրա համար էլ պէտք է ամբողջ հողը տալ միայն նրան, ով հողի վերայ աշխատում է:

Առհասարակ դուր է վախենալ, որ հողը չի բաւականանայ: Ինչպէս ասացի, ուրիշ ժողովուրդներ մեզանից աւելի խիտ են ապրում, բայց շատ աւելի լաւ են տպրում:

Այժմ ուրիշ հարց է, թէ ինչպէս կարող են գիւղացիները ստանալ պէտք եղած հողը: Մի քանիսը ասում են, որ պէտք է

գնել հողը կալածատիրոջ հետ ազատ համաձայնութեան գալով: Մի քանիսն էլ պնդում են, որ արքունական հողերն էլ պէտք նոյնպէս փողով ծախել գիւղացիներին: Հեշտ է ի հարկէ հասկանալ, որ այդ ձևով ոչինչ դուրս չի գալ: Նախ և առաջ շատ կալածատէրեր չեն ցանկանալ ծախել իրենց հողը և կասեն, որ մենք աւելի լաւ է կապալով կտանք և կամ ինքներս գիւղատնտեսութեամբ կպարապենք, Աստուծ տւել է բանւորական ձեռքը աժան է: Յետոյ, հող գնել կարող կլինեն միայն հարուստ գիւղացիները, իսկ ահագին մեծամասնութիւնը դրա համար միջոցներ չունի: Եւ վերջապէս եթէ գիւղացիները ըսկսէին պարտքով գնել հողը, ինչպէս հիմա անում են գիւղացիական բանկի միջոցով, էլի ոչինչ դուրս չէր գալ: Որքան աւելի շատ հող գնելու լինեն գիւղացիները, հողը այնքան աւելի շատ կլիթանգանայ և դրանից կօգտւեն միայն կալածատէրերը: Իսկ գիւղացիները վերջ ի վերջոյ այնպէս կլիթաղեն պարտքի մէջ, որ յաւիտեանս յաւիտեանից այլ ևս դուրս գալ չեն կարող:

Բացի դրանից եթէ գիւղացիները գնեն հողը ու դարձնեն անձնական սեփականութիւն, այդ դէպքում նրանց միջի հարուստները և ուժեղները նորից կգնեն ու կհաւաքեն իրենց ձեռքը հարեանների հողերը ու կգառնան նոր կալածատէրեր, իսկ միւսները ստիպւած կլինեն նրանց համար աշխատել:

Դրա համար էլ, որպէսզի հողի հարցը լաւ լուծւի, մեր կարծիքով պէտք է արմատից փոխել հողային կարգերը կամ, ինչպէս ասում են, ազգաբայիս կազմը: Հողը նոյնպիսի Աստուծային պարգև է, ինչպէս օդը, ջուրը, աստղալից երկինքը: Ի հարկէ, եթէ հնարաւոր լինէր, երկինքն էլ իրենց ձեռքը գցել ցանկացողներ կլինէին, որ յետոյ պահանջէին. «Եթէ ուզում ես աստղերին նայել և կամ արեգակի տակ տաքանալ, առջուց փողը տուր»: Լաւ որ այդ հնարաւոր չէ անել: Իսկ հողը համարեա ամբողջովին դարձրել են մասնաւոր սեփականութիւն: Ահա այդ չի կարելի թոյլ տալ՝ հողը տւած է մարդկանց, որ նրա վերայ աշխատանք գործ գնեն և ոչ թէ նրա համար, որ ձեռք քցեն ու ստիպեն ուրիշներին իրենց համար աշխատել: Դորա համար էլ չէ կարելի թոյլ տալ, որ մէկը ունենայ հող

աւելի, քան ինքը ու իր ընտանիքը կամ ընկերները միասին կարող են մշակել:

Այդ ինչպէս անել: Դրա համար ամենից լաւն է ամբողջ հողը դարձնել ամբողջ ժողովրդի սեփականութիւն և յետոյ տալ նրանց, ով ինքը աշխատանք գործ կղնէ նրա վերայ: Հողը, ի հարկէ, միատեսակ յատկութիւն չունի՝ կայ լաւ հող, կայ և վատը. մի տեղ գեսեատինից 100 բուբլի կարելի է դուրս բերել, միւս տեղում—նոյն տեսակ աշխատանք գործադրելով— գեսեատինից 20 բուբլի էլ չես ստանալ: Այդ պատճառով էլ պէտք է հաւասարութիւն մտցնել: Ում բաժինը որ աւել բարեբեր ու յաջող հող կընկնի, նա հարկ պիտի տայ և այդ փողերը պէտք է գործադրեն հասարակական կարիքների վերայ: Հողը ծախել, կապալով տալ կամ մշակել բատրակներ բռնելով և առհասարակ ուրիշներին վարձելով, այսինքն հողից եկամուտ ստանալ՝ անձամբ նրա վերայ աշխատանք գործ չղրած, — ոչ ոք իրաւունք չպէտք է ունենայ: Ժամանակաւորապէս բացառութիւններ ի հարկէ, կարող են լինել, օրինակ, եթէ տան աշխատաւոր ձեռքը հիւանդացի է կամ մեռել, եթէ մի տուն ինքը ժամանակի կարճութեան և գործի շուտ կատարելու անհրաժեշտութեան պատճառով չէ կարողանում հասցնել և այլն: Բայց ի հարկէ բանը դրանում չէ: Պէտքէ հողը չղրանայ ուրիշի աշխատանքը սեփականացնելու միջոց: Հասկանալի է, որ հողի գործը տնօրինողները պաշտօնեաները, շինողները չը պէտք է լինեն, այլ ժողովրդի ընտրած մարդիկ:

Ահա հողային այս կարգերը, մեր կարծիքով, կհամապատասխանեն իսկապէս աշխատողների շահերին: Հողը ամբողջ ժողովրդի սեփականութիւն դարձնելը գիտնականների լեզուով կոչւում է ժողովրդակամացում: Եթէ կարճ ասենք, մենք կարծում ենք, որ մեր երկրում անհրաժեշտ է հենց հողի ժողովրդականացումը—այն միակ պայմանով, որ ժողովրդի սեփականութիւն դարձրած հողը տուէր աշխատողներին, որ նոքա օգուտն հողից:

Որպէսզի քիչ անհամութիւններ լինեն, գուցէ պէտք լինի հողը գնել այժմեան տէրերից: Եթէ բանը այդտեղ հասնի, այն ժամանակ ժողովրդի ներկայացուցիչները պէտք է պնդեն, որ

կալւածատէրերը հարկաւոր եղածից աւելի չստանան: Հիմա հողի գնելը չափից դուրս բարձր են. դա նրանով է բացատրւում, որ գիւղացիներին հողը շատ է պէտք և նոքա պատրաստ են ինչ գին ասես տան, այն էլ եթէ պարտքով են առնում բանկի միջոցով: Բայց իսկապէս հողը այդ գինը չունի: Հասկանալի է, որ այդպիսի գներով կալւածատէրերի հետ հաշիւ տեսնել չի լինի: Ամեն մի կալւածքի համար խղճով գին պէտք է կտրել:

Բացի դրանից, չի կարելի թոյլ տալ, որ ստիպեն հողը գնել միայն այն գիւղացիներին, որոնց յետոյ այդ հողը կհասնի: Հողը պէտք դառնայ ամբողջ ժողովրդի սեփականութիւն և, ուրեմն, եթէ ստիպւած պէտք է փողով գնել, այդ պէտք է անէ պետութիւնը: Ծախսը պէտք է քաշեն և վաճառականները և գործարանատէրերը: Չէ որ նրանց էլ կամ նրանց որդեկրանց, եթէ նոքա ուզենան հող վարել, ոչ ոք չի խանգարիլ: Հենց առհասարակ ընդհանուր պետական կարիքների համար արած ծախսերի մէջ պէտք է մասնակցեն բոլորը, և այն էլ ով աւելի շատ եկամուտ ունի, նա այնքան աւելի պէտք է ծախս քաշի: Իսկ գիւղացիներին հող տալը—դա, անկասկած, ընդհանուր պետական կարիք է, այն էլ հիմա ամենից կարեւորը:

Այժմ գիւղացիներին ձեռքին եղած հողը, եթէ նոքա այդ հողերը իրենք մշակում են, պէտք է, ի հարկէ, թողնել իրենց: Իսկ եթէ գիւղացիներից ցանկացող լինի իր կտոր հողից հրաժարւել, այդ դէպքում պետութիւնը—եթէ կալւածատէրերին պէտք է վճարի, պէտք է վճարի նոյնպէս և գիւղացուին նրա կտոր հողի համար: Իսկ եթէ գիւղացիներից մէկը ինքը չաշխատի իր հողի վրայ, այլ կապալով կտայ և կամ կմշակի վարձկան բատրակներով,—այսինքն, հողից կօգուտի ինչպէս կալւածատէր, այն ժամանակ նրանից հողը պէտք է գնել, հենց նոյնիսկ նրա կամքի հակառակ:

Բացի հողի պակասութիւնից մի ուրիշ պատճառ, որ խանգարում էր և խանգարում է գիւղացուին իր դրութիւնը բարւոքել—դա ուժերից վեր հարկերն են: Հարկերի մէջ ամենապղտաւոր տեղը բռնում են անուղղակի հարկերը, որ ամենից աւելի ծանր են գիւղացիների և առհասարակ բանւոր ժողովրդի համար: Այդ հարկերը շատ մեծ են, զանազանակերպ են և, որ

գլխաւորն է, այնպէս են վերցնում, որ ժողովուրդը չէ կարող չտալ և շատ ժամանակ ինքն էլ չէ նկատում, որ հարկ է տալիս: Այդ այսպէս է սարքած:

Մի քանի ապրանքներ, օրինակ, շաքարը, լուցկին, նաւթը, գործարանատէրերը իրաւունք չունին ծախու հանել, մինչև որ պետութեան հարկ չտան: Այդպիսով հարկը, կարծես թէ, վերցնում է գործարանատէրից: Բայց այդ այդպէս չէ: Հարկը տալով, գործարանատէրը, ի հարկէ, դա բաժանում ու քցում է ապրանքի արժողութեան վերայ և յետոյ ծախելու է հանում աւելի բարձր գնով, քան թէ կարժեանար նա, եթէ հարկը չարէր: Այդպիսով հարկը տալիս է նա, ով որ գնում է հարկը վրան դրած ապրանքը, այսինքն սպառողը: Եւ չտալ այդ հարկը, այսինքն ապառիկ թողնել, նա չէ կարող: Նրան, օրինակի համար, լուցկի է պէտք, որ վառի, և նա չի կարող գնել, եթէ հարկ չտայ:

Վատը միայն այն չի, որ այդ հարկերը ամեն մէկի եկամտի համապատասխան չի բաժանած, նաև այն, որ ժողովուրդը տալիս է աւելի, քան պետութիւնն է ստանում: Գործարանատէրը, որ համաձայնում է ապրանք ծախելուց առաջ հարկը տալ, նա այդ անվարձ չի անում: Իրա համար նա վերցնում է իր օգտին բաւականին մեծ տոկոս: Իսկ անում է նա այդ այսպէս՝ նա ապրանքի գնի վերայ գնում է ոչ միայն (պետութեան) տւած հարկը, այլ նոյնպէս և այն տոկոսը, որ կրելէր իր պետութեան տւած դրամագլուխը: Այդպէս էլ առևտրականը, իր տոկոսը հաշուում է ոչ թէ այդ գնի վերայ, ինչ որ ապրանքը արժէ, այլ նրա, ինչ որ է ապրանքի գինը հարկի հետ միասին: Օրինակի համար, ձապոնական պատերազմի պատճառով պետութիւնը մի կապ լուցկու վերայի հարկը $2\frac{1}{2}$ կոպէկով աւելացրել է, իսկ լուցկին թանգացել է 3—4 կոպ., տեղ-տեղ նոյնիսկ 5 կոպ.: Այդ գործարանատէրերն ու առևտրականները եկել են վերան իրենց այն տոկոսը, որ տւել են պետութեան: Այդպիսով դուրս է գալիս, որ պետութիւնը իր օգտին անուղակի հարկեր ժողովելով, ստիպում է հարկ տալ նոյնպէս և գործարանատէրերին ու առևտուրականներին:

Անուղակի հարկերը, ինչպէս ասացի, շատ մեծ են: Այդպէս օրինակ իւրաքանչիւր կապ լուցկու համար պետութիւնը վերցնում է ընդամենը 5 կոպ., գործարանատէրերն ու առևտուրականներն էլ 3—4 կոպ., գուցէ և էլ աւելի: Այդ չլինէր, լուցկու կապը գուցէ կարժեանար 3 կոպ., իսկ հիմա 3 կոպէկով առնւում է 2 բուն, փոխանակ 10-ի: Նաւթի փթից պետութիւնը վերցնում է 60 կոպ., իսկ որքան օգտւում են գործարանատէրերն ու առևտուրականները—դժար է ասել: Արտասահմանում շատ գիւղերում արդէն ելեքտրականութիւն են անցկացրել, իսկ մեր գիւղերում նաւթ գնելն էլ ուժները չի պատում: Շաքարի փթից պետութիւնը վերցնում է 1 ր. 75 կոպ.: Ասենք շաքարի բանը աւելի վատ է: Գործարանատէրերը ստաշկա են սարքել ու խօսքները մէկ արել, որ Ռուսաստանում ծախու շաքար բաց թողնեն այնքան, որ գործարաններում գումարով ծախելի փութը մօտ 4 ր. 50 կոպ.: Ինքն իրեն հասկանալի է, որ մանրածախսի ժամանակ, մանաւանդ գիւղերում շաքարը շատ աւելի թանգ է նստում: Պետութիւնը ոչ միայն չի արգելում այդ ստաշկան, այլ ընդհակառակ, ինքը օգնեց դրա կազմելուն ու հիմա ինքն է որոշում՝ որքան կարող է ամէն մի գործարան Ռուսաստանում շաքար բաց թողնել: Օգտւելով այդ ստաշկայից, գործարանատէրերը փթումը աշխատում են ոչ պակաս քան 1 բուրլի աւելի օգուտ, քան թէ կստանային, եթէ ստաշկան չլինէր: Եթէ շաքարի վերայ չլինէր հարկ, չլինէր նաև այդ ստաշկան, շաքարի գրւանքէն կծախէր 3 կամ 4 կոպ.: Այդ երևում է նրանից, որ գործարանատէրերը նոյն շաքարը տանելով արտասահման ծախում են փութը 1 ր. 15 կ. 1 ր. 20 կ.¹): Պէտք է ասած, որ շաքարը շատ անդարար բան է և բանւոր մարդու համար օգտաւէտ կլինէր: Իսկ հիմա դուրս է գալիս, որ Անգլիայում Ռուսաստանի շաքարով խոզերին են չաղացնում, իսկ մեզանում ժողովրդի աշխատող դասը եթէ

¹) Հարկը (1 ր. 75 կ.) վերցնում է միայն Ռուսաստանում ապրող սպառողներից, իսկ արտասահման դուրս հանւող շաքարը այդ հարկից ազատւած է:

թէյ խմում էլ է, այն էլ կծովի և կամ աչքը տեսնում է, բերանը չի տեսնում:

Բայց առանձնապէս մեծ փող է հաւաքում պետութիւնը օդու միջոցով: Ինչպէս հիմա մեզ մօտ, կովկասում, այնպէս էլ առաջ ամբողջ Ռուսաստանում պետութիւնը այդ փողերը ժողովում էր այնպէս, ինչպէս միւս բոլոր անուղղակի հարկերը ակցիզի ձևով, իսկ հիմա ինչպէս յայտնի է, համարեա ամբողջ Ռուսաստանում պետութիւնը ինքն է ծախում օդին: Գործարանում օդու վեդրոն նստում է մօտ մի բուրջի, իսկ պետութիւնը ծախում է 8 բուրջի:

Բացի այդ յիշածներից կան և ուրիշ անուղղակի հարկեր: Նրանց մէջ առանձնապէս ծանր են ժողովրդի համար մաքսային հարկը, այսինքն այն «պօշկենը» որ վերցնւում է արտասահմանից ներս բերեող ապրանքներից: Այդպիսի «պօշկենա» վերցնւում է, թէյից, բամբակից (որից չիթ և ուրիշ բամբակայ կտորներ են պատրաստում) և համարեա բոլոր միւս ապրանքներից: Բայց առանձնապէս մեծ «պօշկենա» վերցնւում է գործարանային ապրանքներից: Գործն էլ այնպէս է դրւած, որ ուսական գործարանների ապրանքների վերայ հարկ չկայ, իսկ արտասահմանից եկածների վերայ մեծ «պօշկենա» է դրւած: Ռուսական գործարանատէրերը դրանից, ի հարկէ, օգտւում են և իմանալով, որ արտասահմանեան գործարանատէրերը հարկ պիտի տան, իրենց շինւածքների գները բարձրացնում են: Շնորհիւ դրան այնպէս է դուրս գալիս, որ արտասահմանից ներս բերեող ապրանքներից պետութիւնն է հարկ վերցնում, իսկ Ռուսաստանի շինւածքներից համարեա նոյնպիսի հարկ վերցնում են և գործարանատէրերը: Մօտաւոր հաշուով (ճիշտ հաշեւ այդ չի կարելի) ժողովուրդը գործարանատէրերին ամէն տարի մի քանի հարիւր միլիոն բուրջի օգուտ է տալիս, այսինքն մարդագլուխ մի քանի բուրջի, հաշեւով դրանց մէջ կանանց ու երեխաներին: Պէտք է ասած, որ շատ մաքսային հարկեր պաշտօնեաները դրել են նրա համար, որ օգնած լինին Ռուսաստանի գործարանատէրերին: Ասում են, որ այդ իբրև թէ պէտք է Ռուսաստանի արդիւնարեութիւնը պաշտպանելու համար: Իսկ բանից դուրս է գալիս, որ Ռուսաստանի

գործարանատէրերը, մեծ օգուտներ ստանալով, համարեա երբէք չեն մտածում իրենց գործարանները լաւացնելու և ապրանքները էժանացնելու մասին: Դրա համար էլ Ռուսաստանի գործարանների պատրաստած ապրանքները արտասահմանեան ապրանքներից վատ են: Արտասահմանում բանւորները անհամեմատ շատ են ստանում, քան Ռուսաստանի գործարաններում, բայց չնայած դրան, էլի այնտեղի ապրանքները լաւ և էժան են, քան այստեղիները: Մեզ մօտ միայն հարստանում են գործարանատէրերը, իսկ ժողովուրդը վատ ապրանքների համար պէտք է վճարի անչափ բարձր գներ:

Ամենից աւելի գիւղացիների անտեսութեան համար ծանր և փնասակար են չուգունի, երկաթի և դրանցից պատրաստած իրերի վերայ դրած պօշկենաները: Շնորհիւ դրան մեր գործարանատէրերը բոլոր երկաթէ ու պողպատէ ապրանքների համար 2—3 անգամ աւելի են վերցնում, քան կարժեն նոքա արտասահմանում: Այսպէս՝ չուգունի փուլքը, որից երկաթ ու պողպատ է պատրաստւում, մեզ մօտ (1890—1899 թւի հաշուով) արժէ 1 ռ. 4 կոպ., Գերմանիայում 47 կոպ., իսկ Անգլիայում մինչև անգամ 36 կոպ.: Դոցանից շինած իրերի գների մէջ այդ տարբերութիւնը էլ աւելի է: Շնորհիւ այդ տարբերութեան հետեւալ բանն է տեղի ունենում. մեզ մօտ մի փուլք ցորնով գիւղացին կարող է գնել կէս փուլք չուգուն, իսկ Անգլիայում (որտեղ ցորենը թանգ է, իսկ չուգունը էժան) — երեք փուլք: Այդպիսով մեր գիւղացիները ստիպւած են իրենց անտեսութեան մէջ գործածել պէտք եղածից աւելի քիչ երկաթ. իսկ այդ կընշահակի, որ նոքա զրկւած են իրենց անտեսութիւնները լաւացնելու հնարաւորութիւնից: Բազմաթիւ տեղերում մեզ մօտ մինչև հիմա գիւղացիները վարում են փայտէ չուլքերով, գործ են ածում փայտէ ատամներով ցաքաններ: Արտասահմանում բոլոր գիւղացիները ունեն երկաթէ գործիչներ: Որքան էլ որ քիչ գործածեն մեր գիւղացիները երկաթ, բայց էլի առանց դրան չեն կարող գործ տեսնել: Այնպէս որ, եթէ հաշեւում լինենք, նոքա տալիս են գործարանատէրերին անագին գումարներ:

Հ. Մ. Հ. 9111

1905 թ. պետական մուտքի ու ծախսի հաշվեցուցակով նշանակված էր վերցնել ժողովրդից իբրև անուղղակի և սրանման հարկեր մատուցող պէս 1000 միլիոն ռուբ. *) , դրանից յետոյ, պատերազմի պատճառով, անուղղակի հարկերը նշանաւոր չափով աւելցրին, օրինակ լուցկու վերայինը երկու անգամ աւելացաւ, նաւթին—1½ անգամ և այլն: Այդպիսով անուղղակի հարկերի ձևով ժողովուրդը մարդագլուխ մօտ 8 ռուբ. հարկ է տալիս, թէ կին, և թէ տղամարդ: Բացի դրանից գործարանատէրերն ու առուտուրականներն էլ իրենց գրպանն են դնում, օգտւելով անուղղակի հարկերից, կարելի է նոյնքան ևս, եթէ ոչ աւել:

Այդպիսի մեծ փողեր ստանալու համար պետութիւնն անուղղակի հարկերը դնում է այնպիսի առարկաների վերայ, որ գործ է ածում ամբողջ ժողովուրդը, նոյնիսկ ամենաղքատները: Հիմա հեշտ է հասկանալ, թէ ինչու աստիճանաւորները այդքան սիրում են անուղղակի հարկերը: Առաջին, ինչպէս ասացի, այդ հարկից ապառիկ մնալ չէ կարող: Երկրորդն էլ, բնակչութիւնն էլ չգիտէ ինչքան է վճարում:

Աւելորդ է ասել, թէ որքան անարդարացի ու ծանր է ժողովրդի համար հարկերի այդ կարգը: Ի որս համար էլ անհրաժեշտ է, որ ժողովրդի ներկայացուցիչները ամենից առաջ փոխէին այդ կարգը: Մեր կարծիքով հողը պէտք է ազատել հարկից և միայն լաւ հողերի վերայ հարկ դրել, ինչպէս վերևը բացառրեցի: Իսկ անուղղակի և միւս անիրաւացի հարկերի փոխարէն պէտք է հարկ վերցնել միայն զուտ եկամուտից, և այն էլ այնպէս, որ շատ արդիւնք ստացողը պէտք է իր արդիւնքի ամեն մի աւելորդ ռուբլուց աւելի տայ: Այդպիսի հարկը կոչւում է պրօգրեսիւ եկամտային հարկ. շատ

*) Միախոտիո 48 միլ. շաքարից 79 մ. նաւթից և այլն 34 միլ. լուցկուց—8 միլ. մաքսային հարկեր 250 միլ., օդուց ու ուրիշ խմիչքներից 550 միլիոն բացի դրանից կան նաև շատ ուրիշները ինչպէս ճանապարհորդների տոմսակներից, դատարաններին տւած խնդիրներից և այլն, և այլն: Սրանից երևում է, որ անուղղակի հարկերը սարսափելի բեռն են ժողովրդի համար:

երկրներում այդ մտցուած է: Այնտեղ այսպէս է սարքած. սկզբում որոշում են, թէ որքան է հարկաւոր, որ մարդ կարողանայ մի տարի առանց կարիքի իր ընտանիքը պահել: Օրինակի համար ասենք 300 ռուբլի: Յետոյ ժողովուրդը բաժանում են դասակարգերի իրենց եկամուտի համեմատ: Ով տարեկան ունի, օրինակի համար, 300 ռուբլի կամ պակաս զուտ արդիւնք, նրանից եկամտային հարկ բոլորովին չի առնւում: Ով ստանում է, օրինակ 300—500 ռուբլի արդիւնք, նա իր արդիւնքի ամեն մի ռուբլուց պետութեան տալիս է մի կոպ.: Նա ով ստանում է 500-ից 1000 նրա ամեն մի ռուբլուց վերցնում են 2 կոպ.: 1000—2000. ռուբլի ստացողի ամեն մի ռուբլուց վերցնում են 3 կոպ. և այլն.: Հասկանալի է, ի հարկէ, որ, օրինակ, մի միլիոն ռուբլ. արդիւնք ստացողի, մի ռուբլուց 50 կոպ. կարել է վերցնել, և էլի նա շատ փող կունենայ: Այդպիսի մարդու համար աւելի հեշտ է կէս միլիոն հարկ տալ, քան թէ 200 ստացողի համար 2 ռուբլի: Իրաւացի բան կլինի նոյնպէս մեծ հարկ վերցնել նոցանից, որոնք մեծ ժառանգութիւններ են ստանում. և վերցնել նոյն ձևով. որքան շատ է ժառանգութիւնը, այնքան աւելի մեծ պէտք է լինի նրա տրւածի մասը:

Բացի դրանից, ի հարկէ, անհրաժեշտ է հետևել, որ ժողովրդական փողերը կանոնաւոր կերպով գործադրւեն, որ ծախսւեն ժողովրդի իսկական կարիքների վերայ, և ոչ թէ ի զուր տեղը դուրս թափեն, տան զանազան ձրիակերների և չը գողացւեն: Այն ժամանակ, շատ կարելի է, ժողովրդից էլ պէտք կլինի հաւաքել աւելի քիչ քան հիմա, ժողովրդի մօտ կըմնայ աւելի շատ իր կարիքները հոգալու համար:

Բացի փողային հարկերից, ժողովրդի վերայ բնկնում է նաև ամեն տեսակ բնական հարկաւորութիւն. նոքա պէտք է ճանապարհները նորոգեն, պաշտօնեաներին փոխադրութեան համար սայլեր տան, բանտարկեալներին ուղեկցեն, և ոստիկանական ծառայութիւն կատարեն, ինչպէս տանուտէրներ և այլ պաշտօնեաներ: Հասկանալի բան է, որ բոլոր այդպիսի աշխատանքները պէտք է փողի վերածւեն, իսկ ծախսերի մէջ պէտք է մասնակցեն բոլորը և ոչ թէ միայն գիւղացիները:

Բայց կայ և բնական այնպիսի հարկատուներն, այն էլ ամենածանրը ժողովրդի համար, որը փողի վերածել չի լինի: Դա—գինու որական հարկատուներն են: Ի հարկէ, վտանգի դէպքում բոլոր քաղաքացիները պէտք է հայրենիքը պաշտպանեն և դրա համար բոլորը պէտք է առաջուց պատրաստեն, այսինքն, ծառայեն իբրև զինւորներ, որքան ժամանակ որ պէտք է սովորելու համար: Բայց այդ բանն էլ մեր երկրում սխալ է դրւած: Նախ և առաջ թէև զինւորական ծառայութիւնը հաշուում է ընդհանուր, բայց բոլորի վրայ չի ընկնում հաւասար չափով: Օրինակ կրթւած մարդիկ արտօնութիւն ունեն, մի ուրիշը ազատուում է իր պաշտօնի պատճառով: Իսկ որ գլխաւորն է մեր երկրում զինւորներին պահում են ծառայութեան մէջ աւելի երկար, քան պէտք է: Հիմա նոյնիսկ խաղաղ ժամանակ միլիտնից աւելի մարդ կայ մշտապէս ծառայութեան մէջ: Պատերազմ ծագելու դէպքում հեշտ կարելի է զօրակոչ անել—մշնաւանդ հիմա, երբ ամեն տեղ երկաթուղիներ ու հեռագիր են անցկացրած: Միայն պէտք է, որ ամեն բան ինչպէս որ պէտք է պատրաստ լինի: Բացի դրանից հիմա զինւորներին պահում են ծառայութեան մէջ աւելի երկար, քան պէտք է: Նպատակը միայն այն է, որ զինւորներին զինւորական արւեստը սովորեցնեն: Բայց մեր սպաները բաւականաչափ զարգացած չեն և շատ անգամ ծուլանում են անձամբ զինւորների հետ պարապիլ և յանձնում են փոխ սպաներին: Սովորեցնում են շատ անմիտ կերպով, աւելի գուռով ու ապտակներով: Սովորեցնում են նոյնպէս և շատ աւելորդ բաներ, որ պատերազմի համար բոլորովին պէտք չէ: Սովորեցնում են, օրինակ, ձրգլած կանգնել, մեծերին տեսնելիս որոշ տեսակ բարեկէ՛ հրացանով և առանց հրացանի, հանդիսաւոր մարշով քայլել և այլն: Պատերազմի համար դոքա բոլորովին աւելորդ բաներ են, այդ միայն պէտք է գեներալին, որ տնննի ու քէֆը գայ: Ինչքան էլ վատ է զինւորին սովորեցրած, զիտութիւնը բայց էլի նորան բոլորը սովորեցնում են 4 ամսւայ ընթացքում, իսկ մի տարւայ զինւորը արդէն դառնում է հին, հմուտ ծառայող, այն ինչ մեր զինւորներին պահում են ծառայութեան մէջ 4 տարի,

և էլ աւելի: Ինչու համար են այդ անում—մինչև անգամ դժւար է հասկանալ:

Հիմա մինչև անգամ խաղաղ ժամանակ, ինչպէս արդէն ասացի, մշտապէս մի միլիտն զինւոր ծառայութեան մէջ է շինում. դոքա բոլորը ամենաուժեղ, երիտասարդ մարդիկ են, ամենալաւ բանող ձեռքերը: Եւ անա նոցա բանւորական ուժը կորչում է ժողովուրդի հարստութեան համար, բացի այդ նոքա պահում են հէնց ժողովրդի փողերով,

Իրա համար էլ անհրաժեշտ է հէնց հիմա ծառայութեան ժամանակը կրճատել, և առհասարակ վերցնել զինւոր միայն նրա համար, որ զինւորական արւեստը սովորեցնեն—այսինքն այն բանը, ինչ որ խկապէս պէտք է հայրենիքը պաշտպանելու համար: Գործը եթէ կարգին դրւի, դրա համար գուցէ բաւական կըլինի մի քանի շաբաթը:

Երբ որ զիւղացիները կստանան բաւականաչափ հող, հարկերը կըսկսեն վճարել միայն իրենց զուտ արդիւնքից, այսինքն միայն այն աւելցածից, որը կըմնայ իրենց ամենամանհրաժեշտ կարիքների հոգալուց յետոյ, և երբ նոցանից զինւոր տանելու համար չեն խլի ի գուրտեղը տան բանող ձեռքը, այն ժամանակ հասկանալի բան է, որ նոքա այժմանից անհամեմատ հարուստ կլինին ու լաւ կապրին և բացի այդ տարեցտարի իրենց գործը կըլաւացնեն: Ի հարկէ ամեն մարդու գլխին փորձանք կարող է գալ. շինութիւններ կարող են վաւել, տաւարը ցաւից կարող է կոտորւել, ցանքսը կարող է կարկուտից փչանալ: Բայց այն ժամանակ այդ փորձանքներն էլ սարսափելի չեն լինել, որովհետի ժողովուրդի խելքը մի քիչ գլուխն եկած կըլինի, ոյժի կըգայ և սև օրւայ համար մի երկու կոպէկ յետ գցած կըլինի: Բացի այդ, բոլոր այդպիսի անբախտութիւնների դէմ կարելի է ապահովագրութիւն մտցնել, ապահովագրել կարելի է ոչ թէ միայն կրակից, այլ և կարկուտից, տաւարի ցաւից, բերքի պահասութիւնից և հիւանդութիւնից: Ապահովագրելու խկական նշանակութիւնը նրա մէջ է, որ մարդ, երբ նրա գործերը լաւ են գնում, համաձայնում է իր արդիւնքի մի մասը, տալ, այն պայմանով, որ փորձանք պատահած դէպքում նրան օժանդակութիւն տան այդպիսով ժողոված ապահովագ-

բական գումարից: Բացի այդ, երբ ամբողջ տէրութեան մէջ, ծաղաքներում, դիմաւոյում գործերի գլուխ կանցնէ աշխատաւոր ժողովուրդը, այն դէպքում նա ոչ մի ժամանակ չի հրաժարւի բանող մարդուն օգնելուց, եթէ նրան փորձանք պատահած լինի: Ժողովրդի համար ձեռնտու է այդպիսի մարդուն ոտքի կանգնեցնել, որ նա կարողանայ աշխատել և ոչ թէ ընկնի դոնէ դուռ: Երբ նա ոտքի կանգնի, դեռ ուրիշներին էլ կօգնի: Ասենք առհասարակ աշխատող ժողովուրդին կառավարութիւնը այն ժամանակ բոլորովին ուրիշ կերպ կը նայի, քան թէ այժմ. չի մտածիլ միայն այն բանի մասին, թէ ինչպէս անի, որ նրանից աւելի շատ դուրս ծծի, այլ նրա, որ նրան օգնի աշխատանքի ու փորձանքի ժամանակ:

Գիւղացիները, այսինքն այն մարդիկ, որոնք զբաղուած են հողագործութեամբ և ունեն դրա համար սեփական տնտեսութիւն, բայց ուրիշներին չեն ստիպում իրենց համար աշխատել—այսպիսի մարդիկ մեր երկրում կազմում են ազգաբնակչութեան ամենամեծ մասը ¹⁾: Ամենից առաջ պէտք է մտածել նրանց դրութիւնը կարգի բերելու համար: Բայց չպէտք է մոռանալ, որ մեր երկրում խիստ շատ են բանւոր մարդիկ, որոնք իրենց սեփական տնտեսութիւնը չունեն և ստիպւած են վարձով բանել ուրիշների մօտ: Նոքա աշխատում են գլխաւորապէս գործարաններում, ծառայում են զանազան հարուստների ու աղաների մօտ, վաճառականների մօտ գործակատարութիւն են անում, երկաթուղիների վերայ են ծառայում և այլն:

Իժուար չէ հասկանալ, թէ ինչու մարդիկ համաձայնում

1) Ի հարկէ կան գիւղացիներ, որոնք արդէն դարձել են առուտուրականներ, կալւածատէրեր, գործարանատէրեր. նոքա կոչւում են գիւղացիներ միայն նրա համար, որ ծագումով գիւղացի են, գիւղացիական դասակարգից: Նրանց մասին ուրիշ կերպ պէտք է խօսել, նրանց էլ պէտք է դնել միւս աղաների շարքը, որոնք իրենք չեն աշխատում և ստիպում են ուրիշներին իրենց համար աշխատել:

են գնալ ուրիշի մօտ ծառայել, ուրիշի համար բանել: Դատարկ ձեռքերով աշխատել, գործ շինել չես կարող. դրա համար պէտք է ունենալ դրամագլուխ, արդիւնաբերութեան միջոցներ: Երկաթը, օրինակ, կռելու, դարբնելու համար պէտք է ունենալ դարբնոց, փուքս, զնդան, կռան և այլն: Կօշկակար լինելու համար նոյն իսկ պէտք է քո սեփական գործիքներն ունենաս: Ամենահասարակ բանը լոկ ձեռքերով շինել չես կարող: Բացի այդ, չէ որ փող է պէտք, որ գլուխդ պահես, ապրես, մինչև շինած բանդ ծախես:

Սկզբներում բանւոր մարդու համար աւելի հեշտ էր իր անկախ գործն ունենալ. գործիքները հասարակ, էժան էին, կարելի էր մենակ կամ մի երկու ընկերներով աշխատել. այն էլ, ասենք շատը տւած պատւէրներ էին կատարում, ուրեմն և պէտք չէր լինում սպասել մինչև շինած ապրանքը ծախի: Իսկ հիմա համարեա ամեն գործում մեքենաներ են գործ ածւում. աշխատանքի մէջ միանգամից մասնակցում են շատ մարդիկ, ապրանքն էլ շատ անգամ ծախելու համար պէտք է լինում տանել հեռու շուկաներ: Առաջներում օրինակի համար կտաւագործը իր դազգեահը, գործելու մեքենան դնում էր իր տան մէջ ու գործում: Իսկ հիմա դրա համար շինած են հրսկայ գործարաններ, որտեղ հարիւրաւոր ու հազարաւոր դազգեահներ շարժւում են մեքենաներով, իսկ մեքենաները գործում են շոգիով: Առաջներում մարդ կարող էր պարապել սայլապանութեամբ՝ ապրանք փոխադրելով և դրա համար նրան հարկաւոր էր ունենալ միայն մի ձի կամ մի լուծ հզ մէկ էլ մի սայլ: Իսկ հիմա ապրանքները տեղափոխում են գլխաւորապէս երկաթուղիներով, որոնց վերայ ծախուել է ահագին կապիտալ և որտեղ աշխատում են միանգամից հազարաւոր մարդիկ: Սկզբում մի 5—6 մարդուց կազմւած արտելը, ընկերութիւնը կարող էր շինել ինչ տուն որ ուզես, իսկ հիմա քաղաքներում շինւում են այնպիսի հսկայ տներ, որ աշխատանքի մէջ պէտք է մասնակցեն տասնեակ, նոյնիսկ հարիւրաւոր մարդիկ, այն էլ զանազան մասնագէտներ, թէ քարտաշներ, թէ հիւաներ, թէ սւաղողներ, թէ ներկարարներ և այլն:

Մեքենաների վերայ աշխատելը, ի հարկէ, ձեռնտու է, որովհետև միևնոյն ժամանակում կարելի է աւելի շատ բան շինել, քան ձեռքով: Նոյնպէս ձեռնտու է շատ մարդկանցով աշխատելը, երբ մէկը մի մասն է շինում, միւսը—մի ուրիշ և այլն: Նոյնպէս ձեռնտու է ապրանքը ծախելու համար շինել և ոչ թէ պատւէրով, որովհետև այդպիսով աւելի գործը հաւասար կերթայ, այն ինչ պատւէրներով կարող են մէկ քիչ լինել, մէկ էլ այնքան շատ, որ չես կարող կատարել: Բայց մեքենաները թանգ արժեն, շատ մարդիկ էլ հաւաքել միասին դնել—դժւար է, այդ բոլորին ապրեցնել, մինչև որ ապրանքը ծախելի, նոյնպէս քիչ փող չէ պէտք դրա համար: Բացի դրանից մեծ ու բարդ գործերի համար այնպիսի գիտութիւններ են պէտք, որ հասարակ բանւոր մարդիկ չգիտեն, այդ պատճառով էլ հարկւոր է լինում վարձել առանձին իմացող մարդիկ կամ մասնագէտներ— ճարտարապետներ, մեխանիկներ, քիմիկոսներ և այլն: Դրանից օգտւում են հարուստ մարդիկ: Նոքա կանգնեցրել են գործարաններ, գնել-թափել են մեքենաներ, անց են կացրել երկաթուղիներ, վարձել են իրենց համար ճարտարապետներ և ուրիշ մասնագէտներ ու այդպիսով զրկել են գործից առաջւայ անկախ աշխատաւորներին: Վերջիններես միայն մի բան էր մնում. թողնել իր տնտեսութիւնը ու գնալ փնտրել իր համար մի աղա գործատէր: Իսկ այդ գործատէրերը իրենց ձեռքը քցելով իշխանութիւնը ստիպում են բանւորներին ուժից վեր աշխատել, աշխատանքը շատ քիչ են վարձատրում, իսկ շատ անգամ էլ ծերութեան կամ աշխատանքի անընդունակ դառնալու դէպքում, կամ թէ հենց նրա համար, որ դուրները չեկաւ—փողոց են շարտում. գնա մեռիր, երեսիդ նայող չկայ:

Այդպիսով մի շատ անհամաձայն բան է դուրս գալիս: Մարդիկ հնարել են մեքենաներ և ուրիշ շատ միջոցներ, որպէսզի աշխատանքը թեթևանայ, որպէսզի քիչ աշխատեն և լաւ ապրեն: Իսկ իսկապէս դուրս է գալիս, որ ժողովուրդը պէտք է աշխատի ու ապրի առաջւայ պէս, դեռ նրանից էլ վատ: Իսկ գիտնականների դանազան ժամանակների հնարած բաների օգուտները միայն հարուստները են ստանում:

Ամենից իրաւացին, ի հարկէ, այն կլինէր, որ գործարանները, մեքենաները, երկաթուղիները և բոլոր միւս արդիւնաբերութեան միջոցները դարձնէին, ինչպէս հողը, ամբողջ ժողովրդի սեփականութիւն. հասարակական հաշուով էլ պահէին ամեն տեսակ մասնագէտներ և յետոյ ամեն մէկին աշխատանք տալին, ով որ կցանկանար, այն պայմանով, որ ինչ որ աշխատի, գնայ իր օգտին: Բայց այժմ այդ բանը մտցնել հենց հիմա—դժւար է: Օրինակի համար, գործարանները կառավարելու համար մարդիկ դնել դժւար է, պէտք է փնտրել, ջոկել ու գնել յարմար նիւթ, ընտրել մեքենաներ, իմանալ ինչ տեսակի և որքան ապրանք պատրաստել, նոյնպէս և՛ որտեղ, ում, ինչ գնով ծախել: Իրենք բանւորները դեռ բաւականաչափ չեն վարժւել, փորձել և կղժարանան գործարանը կարգին տանել:

Նոյն բանը պէտք է ասել նաև շատ ուրիշ ձեռնարկութիւնների մասար: Այդ պատճառով էլ դեռ պէտք է սպասել ու յետաձգել գործ սրահների ժողովրդականացումն, նոյնպէս և ուրիշ արդիւնաբերութեան միջոցների, մինչև որ ժողովուրդը կընտելանայ իր հասարակական գործերը վարելու մէջ: Բայց կարելի է և պէտք է միջոցներ ձեռք առնեն, որ տէրերը չհահագործեն չափից դուրս իրենց բանւորներին, որ նրանք ուժաքամ չանէին ու աշխատանքի անընդունակ չդարձնէին ժողովուրդին և որ բոլոր աշխատանքի վարձով ապրողները կարողանային մարդավայել կեանք ունենալ:

Դրա համար պէտք է հոգալ, որ տէրերը չստիպեն ուժից վեր աշխատել ու իրենց բանւորներին տան քնելու, ուտելու և հանգստի համար բաւականաչափ ժամանակ: Չէ որ, այդ մարդը, բանւորը պէտք ընտանիքում մի քանի բոպէ անցկացնի որդեկերանց հետ տեսնելի, մի որև բաւականութիւն ստանայ. չի կարելի ախր ամբողջ կեանքը տաժանակիր աշխատանքի նւիրել: Առաջներում կարծում էին որ բանւորը եթէ չափից դուրս շատ է աշխատում, դա իր կամքով է անում. ոչ ոք, իբր թէ, նրանց չէ ստիպում և տէրն էլ ստիպել չէ կարող, որովհետև նա, իբր թէ, այնպիսի իշխանութիւն չունի, ինչպէս առաջներում կալւածատէրը իր ստրուկների վերայ:

Բայց իսկապէս դա ի հարկէ, սխալ է: Բանւորը շատ կարելի է ուզում էլ է քիչ աշխատել, բայց չի համարձակուում, որովհետև տէրը դուրս կանի ու մի ուրիշին կվերցնի: Առհասարակ այն իշխանութիւնը, որ մարդիկ ձեռք են բերում փողի միջոցով, ոչ մի բանով պակաս չէ այն տեսակ իշխանութիւնից, որ ունէին առաջներում կալածատէրերը: Դրա համար էլ բանւորական օրւայ երկարութիւնը անհրաժեշտ է օրէնքով սահմանափակել, այսինքն նշանակել ժամերի թիւը, թէ որքան ժամ օրական պէտք է բանւորը աշխատի, որ ոչ մի գործատէր չհամարձակուի ստիպել իր բանւորին գորանից շատ աշխատել: Իսկ եթէ նկատուի, որ մի գործատէր աւելի է շարունակում գործը, պէտք է նրան տուգանքի ենթարկել, իսկ յամառութեան դէպքում պէտք է արգելել նրան վարձով բանւորներ ունենալ: Ինչպէս յայտնի է ամբողջ աշխարհում բանւորները աշխատում են, որ բանւորական օրը 8 ժամից աւելի չլինի: Մի քանի տեղեր նոքա արդէն ստացել են այդ իրաւունքը: Մեր երկրում էլ պէտք է նոյնպէս դա պարտաւորեցուցիչ դարձնել բոլոր վարձովի աշխատանքների համար:

Այդ պէտք է անել ոչ միայն բանւորների օգտի համար, այլ նաև ամբողջ ժողովրդի: Նկատած է, օրինակի համար, որ գործարանային բանւորների մէջ մեծ քանակութեամբ ուժաքամ ու հիւանդոտ մարդիկ կան և զինւորակոչի ժամանակ շատերը անպէտք են դուրս գալիս: Եթէ գործը այդպէս շարունակելու լինի, ժողովուրդը կայլասերւի, աւելի ու աւելի կը թուլանայ: Յայտնի է, որ հիւանդոտ ու թոյլ ծնողների երեխաները չեն կարող առողջ ու ամրակազմ լինել, իսկ թուլակազմ մարդը, ի հարկէ չէ կարող այնպէս աշխատել, ինչպէս ուժեղը, առողջը: Այդպիսով ժողովրդի հարստութեան համար էլ չափից դուրս աշխատանքը ու երկար բանւորական օրը ոչ միայն չէ կարող օգտակէտ լինել, այլ և վնասակար է: Մի քանի գործարաններում փորձ էին արել և օրինակ, 10 ժամւայ աշխատանքը իջեցրել են 8—9 ժամւայ: Բանից դուրս եկաւ, որ բանւորները այդ դէպքում էլ նոյնքան բան են շինում, ինչքան որ 10 ժամւայ ընթացքում: Դա հասկանալի

բան է. առաջի օրը աւելի քիչ յոգնած լինելով, միւս օրը բանւորը գալիս է բանելու աւելի լաւ հանգստացած, աւելի մեծ ուժեղութեամբ, գործին աւելի ուշադրութեամբ է վերաբերում, աւելի քիչ է փչացում սիւթը, և վերջի վերջոյ շինում է ոչ պակաս, քան եթէ նա աշխատէր մէկ կամ 2 ժամ աւելի: Բայց եթէ բանւորները քիչ էլ գործ շինէին, դրա մէջ մի առանձին փորձանք չկայ: Հիմա, ինչպէս յայտնի է ահագին քանակութեամբ մարդիկ կան, որոնք գործ չեն գտնում ու մնում են առանց աշխատանքի, այն ժամանակ նրանց համար էլ գործ կլինէր:

Մեր օրէնքներով բանւորակաֆ օրը որոշւած է 11 ժամ, այն էլ ոչ բոլոր վարձկան բանւորների համար, այլ միայն գործարանային: Ինչպէս ես արդէն ասացի բոլորի համար էլ պէտք է 8 ժամւայ բանւորական օր որոշել, որովհետև միայն պէտք է մարդ կարող է կանոնաւոր ու առողջարար կեանք վարել: Յետոյ այդ բանւորական օրն էլ պէտք է կարճացնել, որ բանւորի համար աւելի շատ ժամանակ մնայ զիրք ճացնել, որ բանւորի համար աւելի շատ ժամանակ մնայ զիրք կամ թերթ կարդալու, հասարակական գործերի մէջ մասնակցելու և այլ բաների համար: Բայց մի քանի առանձնապէս ցելու և այլ բաների համար: Բացի սրանից անհրաժեշտ է պէտք է օրը աւելի կարճացնել: Բացի սրանից անհրաժեշտ է աւելի կարճ օր նշանակել նոյնպէս և կանանց ու անչափահաս բանւորների համար, իսկ փոքրահասակների վերաբերմամբ պէտք է գործատէրերին արգելել նոցա վարձելու: Կանանց ու անչափահասների համար պէտք է նոյնպէս արգելի գիշերւայ աշխատանքը, և առհասարակ գիշերւայ աշխատանքը, իբրև առանձնապէս վնասակար բան չպէտք է թոյլ տրուի, բացի կարեւոր դէպքերից: Անհրաժեշտ է նոյնպէս, որ բոլոր բանւորները տօն օրերին հանգիստ ունենային:

Յետոյ պէտք է միջոցներ ձեռք առնել, որ գործատէրերը աշխատանքը այնպէս վարձատրէին, որ բանւորները կարողանային բաւարարութիւն տալ իրենց կարիքներին: Ով ուզում է նային բաւարարութիւն տալ իրենց աշխատանքից վարձկան բանւորներ ունենալ, այսինքն ուրիշի աշխատանքից վարձկան բանւորներ ինչպէս հարկն է վարօգտուել, նա էլ պէտք է աշխատաւորին ինչպէս հարկն է վարձատրի: Իսկ եթէ մի որևէ գործատիրոջ ուժը չի պատում

այդ անել, նա չպէտք է քիթը այդպիսի բաների մէջ կոխի: Եւ ինչու էլ պէտք է մեզ այնպիսի գործարաններ, որ իր բան-
ւորներին էլ չպէտք է կարողանայ կերակրել: Այդպիսի գոր-
ծարանը միայն փասս կ'ըրի, որովհետև փչացնում, հաշմեցնում
է մարդկանց:

Յոյս դնել, որ բանւորներն ու գործատէրերը փոխադարձ
ազատ համաձայնութեան կզան, այս ղէպքում էլ չի կարելի:
Գործատէրերը միշտ ուժեղ կլինեն և բանւորը կհամաձայնի
կէս գնով աշխատել, միայն թէ սովամահ չլինի: Այդ պատճա-
ռով էլ աշխատանքի վարձը օրէնքով պէտք է որոշել: Այդ բա-
նը ի հարկէ հեշտ բան չի, բարդ է, և շատերն էլ կարծում են
որ դա հնարաւոր չի: Բայց մեր կարծիքով բաւական է իւրա-
քանչիւր տեղի համար որոշել աշխատանքի վարձի միջինում սև
աշխատանք կատարողների համար, այսինքն որոշել այն ամե-
նաքիչ քանակութիւնը, որից պակաս ոչ մի գործատէր չհամար-
ձակի վարձատրել նոյն իսկ ամենահասարակ աշխատանքը:
Այն ժամանակ որոշ արհեստ իմացող բանւորների վարձը ինքն
իրեն կորոշել: Իւրաքանչիւր տեղի աշխատանքի վարձի միջին-
մումը որոշելու համար պէտք է հաշուել—որքան է հարկաւոր
այդ տեղում մի մարդուն իր երեխաների հետ ապրելու համար
փող, իր ամենակարևոր կարիքները հոգալու համար: Այդ բա-
նը պէտք է անեն ամբողջ բնակչութիւնից ընտրած մարդիկ.
Իսկ որովհետև կեանքի պայմաններն էլ փոխւում են, ուրեմն
և միջինումն էլ պէտք է ժամանակաւորապէս որոշել, օրինակ,
մի տարով, իսկ յետոյ ամեն բան նորից պէտք է հաշուի առ-
նելի:

Բանւոր մարդու համար, որ ապրում է միայն իր աշխա-
տանքի վարձով, շատ դժւար է մի քանի կոպէկ յետ դցել հի-
ւանդութեան, ծերութեան և կամ անբախտութեան օրերի հա-
մար: Մինչդեռ մի քանի տեսակի աշխատանքների ժամանակ,
չնորհիւ հակառողջական պայմանների, մարդու առողջութիւնը
շուտ փչանում է և աշխատաւորը շուտ ծերանում է: Բացի դը-
րանից շատ անգամ, մանաւանդ եթէ մեջնաներ են գործ ա-
ծում, ամեն տեսակ անբաղդութիւններն են պատահում և բան-
ւորը յաւիտեանս հաշմանդամ է դառնում, այն էլ լաւ ղէպ-

քում, պէտք է ի հարկէ պահանջել, որ աշխատելու տեղը լինի
ընդարձակ ու լուսաւոր, որ օդը մաքրուի և երկու կողմից քա-
մի չլսի, որ մեքենաների վտանգաւոր մասերը պատասպարած
լինեն և այլն: Բայց ինչ ուզում ես արա, էլի հիւանդութեան,
աւելի ևս ծերութեան ձեռքից չես կարող փախչել: Հիմա,
եթէ բանւորը անընդունակ է դառնում աշխատելու, տէրը ուղ-
ղակի զրկում է նրան տեղից և խեղճը ստիպւած է լինում
կամ դռնէ-դուռն ողորմութիւն ժողովել և կամ բարեկամների
վզին նստել, որոնք նոյնպէս իւր ու մեղրով չեն ապրում:
Այդ, ի հարկէ, թոյլ տալ չի կարելի: Գործատէրերը պէտք է,
քանի որ ամբողջ ժամանակ օգտուում են մարդու բանւորական
ուժից, կերակրեն նրան նաև այն ժամանակ, երբ մարդը այլ
ևս աշխատել չի կարողանում:

Դրա համար պէտք է նախ և առաջ որոշել, որ գործատէ-
րերը վտանգւելու հիւանդութեան և կամ շուտ ծերանալու
ղէպքում նրան, կամ նրա ընտանիքին կենսաթոշակ տան: Եւ
պէտք է նոքա այդ անեն ոչ թէ այնպէս, ինչպէս հիմա են ա-
նում—երկար վէճերից, դատերից և այլ աղմուկներից յետոյ:
Անբախտութիւն է պատահել—պարտաւոր են վճարել: Բայց
որովհետև անբախտութիւն կարող է պատահել բոլոր բանւոր-
ների հետ և գործատիրոջ ուժը չի պատիւ բոլորին վճարել և
կամ նրա գործերը կարող են քայքայւել, ու այն ժա-
մանակ բանւորները կմնան առանց մի կտոր հացի, դրա հա-
մար էլ ամենից լաւն է մտցնել պարտաւորեցուցիչ ապահովա-
գրութիւն անբախտութեան ու հիւանդութեան դէպքերում, այսինքն,
որ գործատէրերը իւրաքանչիւր բանւորի համար պետական
զանձարանը փոցնեն մի փոքրիկ քանակ իսկ պետութիւնը
կվճարի օժանդակութիւն:

Նոյնպէս և ծերութեան վերաբերմամբ: Շատ անգամ բան-
ւորները մի գործատիրոջից փոխւում են միւսի մօտ. դրա հա-
մար էլ դժւար կլինէր ասել, թէ որ գործատէրերը ծերութեան
ղէպքում պէտք է նրանց պահեն: Աւելին ուղիղ կլինէր այս
ղէպքում էլ մտցնէր ապահովագրութիւն ծերութեան դէպքում,
այսինքն պարտաւորեցնել բոլոր գործատէրերին առաջուց ա-

մեն մի բանւորի համար փող մտցնել գանձարան, և յետոյ—
պետութիւնը ձեռքերին կենսաթոշակ կայ:

Բանւորները ունեն, բացի իրենց սեփական կարիքները նաև ընդհանուր կարիքներ: Պէտք է, օրինակի համար դպրոց, որ երեխաները սովորեն, պէտք է եկեղեցի, հիւանդանոց և այլն... Պէտք է այդ ծախսերն էլ գործատէրերը իրենց վրայ վերցնեն, որովհետև աշխատանքի վարձով այդպիսի բաներ գլուխ բերել չի լինի:

Յետոյ չի կարելի թոյլ տալ, որ գործատէրերը ի զուր տեղը բանւորին վռնդեն, դրա համար էլ պէտք է օրէնք մտցնել, որ բանւորը զուրս կարող է անել միայն ընկերների համաձայնութեամբ: Իհարկէ, կարող է ստիպւած լինի գործատէրը բանւորներին թիւը բնագոյնը, որովհետև բոլորի համար գործ չի լինի: Բայց այդ դէպքում էլ տէրը պէտք է այդ բանը հաստատէ, իսկ բանւորները իրենք կվճռեն (վիճակ գցելով կամ ուրիշ կերպ)՝ թէ ով մնաց և ով գնաց:

Չի կարելի թոյլ տալ, որ գործատէրը այնպիսի վարպետներ ու ծառայողներ պահի, որոնք ճնշում ու չարչարում են բանւորներին: Դրա համար էլ պէտք է իրաւունք տրւի բանւորներին պահանջել այդպիսի վարպետներին ու ծառայողներին արձակել:

Յետոյ, պէտք է բանւորներին իրաւունք տրւի հետեւելու, թէ ինչպիսի նիւթ է տրւում աշխատանքի համար, որովհետև դրանից կախւած է նոցա աշխատանքի վարձի չափը: Բացի դրանից բանւորները պէտք է իրաւունք ունենան նայելու, որ իրանց չխաբեն քաշի, չափի և փողի հաշւի մէջ: Գնահատութիւնը և ներքին կարգերը պէտք է հաստատուեն նոյնպէս նոցա համաձայնութեամբ: Եւ առհասարակ պէտք է թոյլ տալ, որ բանւորներից ընտրւած մարդիկ մասնակցեն գործարանի և ուրիշ ձեռնարկութիւնների կառավարելու գործում և միայն այն ժամանակ նոքա հնարաւորութիւն կստանան իրենց շահերը պաշտպանելու: Դա լաւ է և մի ուրիշ կողմից, այն որ բանւորները կողմորեն կամաց-կամաց գործարանների և ուրիշ հիմնարկութիւնների գործերը վարելուն և ուրեմն, երբ կգայ գործարանները ժողովրդի ձեռքը անցնելու ժամանակը, կլինեն

մարդիկ, որոնք կարող են գործը տանել: Առհասարակ միշտ պէտք է աշխատել այդպիսի բաներ ձեռքից բաց չթողնել, և եթէ կարելի է որևէ հիմնարկութիւն հասարակական կառավարման վեր ածել, այդպիսի դէպքերը չյետաձգել ու իսկոյն կատարել:

Բանւորների կարիքները, ի հարէկ շատ են, և շատ տարբեր տեսակի: Եւ յիշեցի միայն գլխաւորները: Բայց ասածները ինչպէս էլ պարզ երևում են թէ դեռ որքան ջանք պէտք թափել, մինչև որ կարելի լինի բանւոր մարդու դրութիւնը բարւոքել, որ ստիպւած է ուրիշի համար աշխատել: Դրա համար պէտք է մի ամբողջ շարք օրէնքները, կամ այսպէս ասած բանւորական օրէնսդրութիւն: Բացի դրանից պէտք է մի առանձին հրահանգներ կարգել, որ այդ օրէնքները կատարեն: Թէ չէ, ի հարկէ գործատէրերը պիտի աշխատեն այդ օրէնքները չկատարել, իսկ բանւորը, ինչպէս յայտնի է, ամեն անգամ չի համարձակւի գանգատել:

Բայց ի հարկէ ամեն բանի վրայ դրսից հսկել չի լինի. դրա համար էլ պէտք է որ բանւորները իրենք պաշտպանեն իրենց շահերը: Բայց մի բանւոր միևնակ սովորաբար չի համարձակւի գործատիրոջ հետ վիճել: Իսկ միասին բանւորները այնպիսի ոյժ են կազմում, որ գործատէրը ակամայից ստիպւած է նրանց պահանջների վրայ ուշք դարձնել: Հիմա մեր երկրում բանւորներին արգելւած է միացած գործել: Գործատէրերը օրինակի համար, իրաւունք ունեն միանալ, ստաչկա կազմել, որոնց հենց ինքը կառավարութիւնը շատ անգամ օգնում է. իսկ բանւորներին արգելւած է. և այն բանւորները, որ խառնւած են լինում ստաչկային, պատժուում են, իբրև քրէ-որ խառնւած են լինում ստաչկային, պատժուում են, իբրև քրէ-ական յանցաւորներ: Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է հիմնել ստաչկաների ազատութիւն, որովհետև դա շատ անգամ այն միակ պաշտպանութեան ըմբռնութիւնների լիակատար ազատութիւն, ինչպէս իրար մէջ փոխադարձ օգնութեան համար, նոյնպէս և իրենց շահերի պաշտպանութեան ըմբռնութիւն:

Եւ արդէն ասացի, որ եթէ գիւղացիները լաւ կեանք ու-

նենան, բանւորներ ի համար էլ հեշտ կլինի կարգի գցել իրենց գործերը: Հիմա հակառակը կասեմ. եթէ բանւորները հընարաւորութիւն ունենան մարդավայել ապրելու, գիւղացիներին էլ այդ օգուտ կլինի: Գիւղացիները գնում են այն ինչ որ պատրաստում են բանւորները, իսկ բանւորները—այն ինչ որ գիւղացիներն են պատրաստում: Ինքն իրեն հասկանալի է—որքան հարուստ լինի գնողը, այնքան աւելի ձեռնտու է ծախողի բանը, թէ լաւը կը գնի և թէ շատ կը վճարի: Բացի դրանից մեզանում շատ անգամ գիւղացուն բանւորից ջոկել չի լինում, շատ անգամ միևնոյն ընտանիքի մի անդամը գործարանում է ապրում, իսկ միւսը հողն է վարում: Մինչև անգամ միևնոյն մարդը թէ գիւղում է աշխատում և թէ քաղաքում: Ցանկալի է, որ ապագայում էլ այդպէս լինի, որ ոչ ոքի ձեռքերը կապած չըլինի, որտեղ ուզի, որտեղ նրա համար լաւ լինի, այնտեղ էլ ապրի—կուզի գիւղում, կուզի քաղաքում:

Այդ պատճառով էլ, եթէ ասելու լինին, որ գիւղացու ու բանւորի շահերը մէկ չեն, որ ամեն մէկը պիտի մտածի միայն իր դասակարգի համար,—դա սխալ կը լինի: Ընդհակառակը, գիւղացիները պիտի հոգան բանւորներին մասին, բանւորները—գիւղացիներին և առհասարակ աշխատողները պիտի հոգան մէկը միւսի մասին:

Մենք քննեցինք—տեսանք գիւղացիների գլխաւոր կարիքները և այժմ հարցնենք. մի՞թէ բանւորի համար ցանկալի բան չէ, որ գիւղացիները ունենան բաւականաչափ հող, որ լինի հող բոլոր մշակել ցանկացողների համար: Հէնց ինքը բանւորը, կարելի է, ցանկանայ մի կտոր հողի վերայ աշխատել, փոխանակ ամբողջ կեանքը մեքենայի կողքին կանգնած լինելու: Երբոր գործերի կառավարութիւնը ժողովրդի ձեռքը կանցնի, այն ժամանակ ժողովուրդը, ի հարկէ, չի հրաժարուել օգնելու այդպիսի բունւորին անհրաժեշտ պիտոյքները գնելու համար: Միւս կողմից,—գիւղացիների համար միթէ ցանկալի չէ, որ բանւորները լաւ վարձ ստանան: Նա ինքը, եթէ բաները վատ գնաց, շատ կարելի է կը գնայ աշխատանք գտնելու և կամ որդուն կուզարկն: Յետոյ, միթէ գիւղացիների և բանւորների շահերին ձեռնտու չէ, որ հարկերը եկամուտից վերցնեն, նո-

ցանից, ով հարուստ է և ոչ թէ օրւայ հացի կարօտներից: Միթէ երկուսին էլ շահաւէտ չէ, որ ժողովրդի որդիներին տարիներով գինւորութեան մէջ չը պահեն: Ներքևում մենք կը քննենք ուրիշ ընդհանուր կարիքներ, և ամեն մէկը կարող է համոզուել, որ բանւորների և գիւղացիների շահերը ամեն բանում միատեսակ են:

Ընտրութիւնների ժամանակ պաշտօնեաները, կալւածատէրերը, վաճառականները ու գործարանատէրերը ի հարկէ կաշխատեն իրենց թեկնածուներին անցկացնել: Դրա համար էլ բոլոր աշխատաւորները պէտք է միանան և միասին գործեն: Նոքա բոլորը իրար բարեկամներ են, և նոցա թշնամին մէկ է—դա նոքա են, որոնք անձամբ չեն աշխատում և միայն շահագործում են ուրիշներին, աշխատաւորներին:

Իսկ երբ բոլորը կաշխատեն և ամեն մարդ կստանայ իր աշխատանքի վարձը միայն, այն ժամանակ բոլորը հաց կունենան և կեանքի համար ամեն մի անհրաժեշտ բան:

Լ Ո Յ Ս

Ժողովրդին, ինչպէս ասացի, Խնայք է նոյնպէս զարգացում: Նախ և առաջ այդ պէտք է նրա համար, որ ժողովուրդը աւելի հեշտութեամբ կարողանայ ձեռք բերել հաց և ապրուստի միջոցներ: Գիտութեան մէջ արդէն շատ այնպիսի բաներ կան, որ կարող են աշխատանքը հեշտացնել ու արագացնել: Եթէ ժողովուրդը գիտենար այդ կատարելագործութիւնները, նա կարող էր աւելի քիչ աշխատել և չնայած դրան աւելի շատ ձեռք կը բերէր: Հէնց ցաւն էլ նրա մէջ է, որ ժողովուրդը չգիտէ այդ բաները և ամեն բան անում է հին ձեւերով, այնպէս, ինչպէս անում էին իրենց պապերը և նախորդները:

Հողը, օրինակ, նա փորփորում է այնպէս, ինչպէս դարեր առաջ իր պապերը. բացի այն, որ ժողովուրդը իր նիւթակահնի քայքայման պատճառով չի կարողանում կատարելագործած միջոցներ ձեռք առնել, նա չէ անում և այն, չէ մտցնում

և այն կատարելագործութիւնները, որ հնարաւոր է—և դա չէ անում այն պատճառով որ կամ չգիտէ և կամ իր տգիտութեան պատճառով վախում է նորութիւններից:

Վերջնենք անասնապահութիւնը: Որքան տաւար է կոտորւում ամեն տարի զանազան հիւանդութիւններից: Եւ շատ անգամ ամենաչնչին պատճառներից, որովհետեւ իր ժամանակին չեն բժշկել—ասենք չգիտեն էլ բժշկել: Ե՛հ, դեռ ոչինչ անասունը, որքան մարդ է մեռնում իզուր տեղը ամեն տարի: Արտասահմանում համարեա ամեն գիւղում մի բժիշկ կգտնւի, իսկ մեզ մօտ գիւղերում բժիշկը պէտք է ճրագով փնտրել: Եւ անհ ժողովուրդը զանազան դատարկ հիւանդութիւնների ձեռքին զոհ է գնում, հիւանդանում, շատ անգամ մահանում. իսկ եթէ մի հասկացող լինէր, մասնագէտ լինէր և ժողովուրդը դիմէր նրան, շատ անգամ հարիւրաւոր մարդկերանց կեանքի ազատելը ոչ մի դժւարութիւն չէր լինի: Բացի այդ որ մեզ մօտ հիւանդներին չեն բժշկում, շատ անգամ հիւանդի բարեկամները իրենց տգիտութեան պատճառով իրենք են փասում, մահի դուռը հասցնում հիւանդին. այնպիսի բաներ կուտեցնեն ու կխմեցնեն, որ հիւանդին միայն փաս կարող են պատճառել: Իր տգիտութեան պատճառով ժողովուրդը չգիտէ նոյնպէս, թէ ինչպէս կարելի է վարակիչ հիւանդութիւնների առաջն առնել, պաշտպանել: Եւ վերջ ի վերջոյ թ՛նչ է դուրս գալիս. մեզանո՞ւմ հազար մարդուց մեռնում է երկու անգամ աւելի, քան արտասահմանում: Իսկ մի մարդը—ախր կապիտալ է, նրան մեծացնել պահելը փող է նստել ժողովրդի վերայ. հիւանդութեան ամեն մի օրը նոյնպէս էժան չէ նստում ժողովրդի վրայ: Եթէ մարդ հաշուելու լինի այն բոլոր փասաները, որ մեր ժողովուրդը կրում է իր տգիտութեան պատճառով, ուղղակի կարելի է սարսափել:

Տգէտ ժողովուրդը ոչ միայն չի կարող հարստանալ, այլ ընդհակառակը կարող է վերջնականապէս քայքայւել, ձեռքից գնալ: Բանը, այ, ընչու՞մն է: Հիմա ինչպէս յայտնի է մեր երկրից դուրս են տանում արտասահման զանազան տեսակ հացահատիկներ, մրգեղէններ, խմիչքներ և այլն: Յանկարծ պատահում է, որ այդ ապրանքների գները խիստ ընկնում են: Շատ ժա-

մանակ այդ պատահում է նրանից, որ մի հեռու երկրում, օրինակ Ամերիկայում, գտնում են մի նոր տեսակ մեքենայ հողը մշակելու կամ մի նոր միջոց հողը պարարտացնելու և կամ ապրանքը լաւացնելու մի նոր ձև, այնպէս որ մեր ապրանքը եթէ տալու լինենք գործարանատէրերին ձրի էլ, գուցէ չառնեն, որովհետեւ վատ տեսակի է, անպէտք է դառնել: Եթէ մեր գիւղացիք այդ տեսակ բաների մասին գաղափար ունենային, կամ իրենք էլ կհետաքրքրւէին ու կաշխատէին նոյն միջոցներին դիմել և կամ հակառակ դէպքում այդ նիւթերը չէին արտադրել: Թէ չէ շատ անգամ իրենց ամբողջ միջոցները նւիրում են մի տեսակ նիւթի մշակութեան, օրինակ գինու, բամբակի և այլն և ապա ստիպւած լինում կէս գնով ծախել և շատ անգամ էլ ձեռքին մնում են մոլորած, գնող չլինելու պատճառով:

Աւելորդ է, ի հարկէ, ասել, որ գործարանային և հանքային աշխատանքների ժամանակ էլ բանւոր մարդու համար զարգացումը մեծ օգուտներ կտայ: Զարգացած բանւորը համարեա ամեն աշխատանք կկատարի աւելի հեշտ ու լաւ, ուրեմն և նրա աշխատանքի վարձն էլ աւելի կլինի, քան անզարգացած բանւորութիւնը: Այդ պատճառով, ի միջի այլոց, արտասահմանի ապրանքները մեր ապրանքներից թէ լաւ և թէ էժան են. այդ պատճառով էլ այնտեղ բանւորները անհամեմատ շատ են վարձատրութիւն ստանում, քան մերոնք: Մեր երկրում էլ զարգացումը լաւ է գնահատւում: Յայտնի է, որ մեր գործարանատէրերը մեծ փողեր են տալիս շատ ժամանակ զարգացած մարդկանց:

Եւրոպայի ժողովուրդները վաղուց արդէն զարգացման մէջ մեզանից առաջ են անցել: Այնտեղ համարեա ամբողջ ազգաբնակչութիւնը վաղուց արդէն գրագէտ է, համարեա բոլորը կարդում են գրքեր ու թերթեր: Եթէ մի նոր բան է հնարւում, իսկոյն բոլորը իմանում են և աշխատում են իրենք էլ գործադրել իրենց տնտեսութիւնների մէջ: Իսկ մեզ մօտ ժողովուրդը մնում է մութ խաւարի մէջ և շատ անգամ չգիտէ որտեղից է գալիս չարիքը. շատ անգամ դա գուցէ չարիք էլ չի լինում և եթէ շուտով հասկացւի և միջոցներ ձեռք առնւի, գուցէ դրա-

նից դեռ որոշ օգուտ ստացւէր: Հիմա արդէն մենք շատ ապ-
րանք մնասով ենք ծախում, իսկ եթէ այդպէս շարունակելու
լինի, այն ժամանակ ուրիշ ժողովուրդներ մեզանից աւելի շատ
առաջ կընկնեն և այն ժամանակ արդէն դժուար կ'լինի, ուժից
վեր կ'լինի նրանց հետ մրցել: Ինչպէս էլ որ ժողովուրդը աշ-
խատի, որքան էլ որ ժողովուրդը չարչարւի, աւելի ու աւելի
պիտի աղքատանայ, շնորհիւ միայն իր տգիտութեան:

Բայց գիտութիւնը պէտք չէ միայն հարստութեան հա-
մար: Ինքն ըստ ինքեան գիտութիւնը մարդկանց բախտաւոր
է դարձնում: Իւրաքանչիւր մարդ, օրինակ, կուզի իմանալ,
ճրտեղ և ինչպէս են մարդիկ ապրում, ինչ աւարկայ ինչից և
ինչպէս է շինուում և այլն և այլն: Գիտութեան մէջ այնքան
հետաքրքիր բան կայ, այնքան հրաշքներ են արդէն յայտնի
գիտութեան, որ մի անգամ նրա համեմատելուց յետոյ մարդ ուզում
է աւելի ու աւելի իմանալ: Եւ այնպիսի բաւականութիւն այն-
պիսի ուրախութիւն է զգում մարդ ամէն անգամ մի նոր բան
սովորելիս, որ ոչ մի ուրիշ բանից չի կարող ստանալ: Ամեն
բան երկնքի տակ նրա համար պարզուում է, հասկանալի է
դառնում, ինչպէս կոյր մարդը յանկարծ սկսի տեսնել: Իսկ
աւելի մեծ բաւականութիւն ստանում է մարդ, երբ ինքն է
մի բան հնարում, մի նոր բան գտնում, եթէ, մանաւանդ, այդ
բանը օգտաւէտ կարող է լինել մարդկանց: Իրանից աւելի մեծ ու-
րախութիւն աշխարհի երեսին գուցէ չկայ:

Իսկ զարգացումը առանձնապէս պէտք է բանւոր մարդ-
կանց համար: Քանի նա տգէտ է, նրան կխաբեն, կկողոպտեն:
Խաւար մարդուն կխաբեն թէ քաշի մէջ, թէ հաշի մէջ, թէ
չափի մէջ: Իրա համար շատ միջոցներ կան: Ես արդէն պատ-
մեցի, թէ ինչպէս են ժողովրդին կողոպտում անուղղակի հար-
կերի միջոցով: Այդպիսի օրինակներ շատ կարելի էր բերել:
Վերցնենք հենց այդ զանազան մթերքներ առնողներին, ժողո-
վողներին, օրինակ, ցորեն, բամբակ, խաղող առնողներին. մի
քանի բուրբի ունեցող մթերք առնողը լսում ես մի քանի տա-
րուց յետոյ դառել է հարուստ աղա, դրանք բոլորն էլ հարս-
տանում են շնորհիւ ժողովրդի տգիտութեան: Օգտուում են
նրանից, որ ժողովուրդը չգիտէ ինչ միջոցով իր ապրանքը:

ժախի, ինչ ձև տայ և ինչ է նրա իսկական գինը: Նոյնպէս և
բոլոր միւս գործերում: Պէտք է բանւոր ժողովուրդը հասկա-
նայ, թէ ով և ինչպէս է իրեն կողոպտում, որ կարողանայ իր
շահերը ինչպէս պէտք է պաշտպանել: Իրա համար էլ պէտք է
զարգացած ու հասկացող լինել, որովհետև հասարակական յա-
րաբերութիւնները շատ բարդ են և հեշտ չի շատ անգամ զը-
լուի հանել նրանցից:

Այժմ, երբ ժողովուրդը ինքը պէտք է կառավարութեան
մէջ մասնակցի, դա աւելի ևս կարևոր է: Թէ չէ կալածատե-
րերը, վաճառականները, գործարանատէրերը և պաշտօնեաները
նրան կխաբեն և նա շատ անգամ այդ չի էլ նկատի և միայն
յետոյ գլխի կընկնի ու կափսոսայ: Սկզբից մի օրէնք աշքներին
լաւ կերեայ, իսկ յետոյ պատիժ կդառնայ գլխներին:

Բացի դրանից, հիմա արդէն չի կարելի միայն իր մասին
մտածել և միայն իր գլխի ճարը տեսնել, որ մարդ ինքը միայն
հասկանայ ու իմանայ և իւր երեխայի կրթութեան մասին միայն
մտածի: Պէտք է որ բոլորը իմանան, բոլորը հասկանան: Թէ
չէ ոչինչ չի դուրս գայ: Եթէ ես գլխի ընկայ ու հասկացայ
բանի էութիւնը, իսկ իմ հարեանները չհասկացան, նրանք
հենց առաջին ընտրութիւններին իրենց ձայնը այնպիսի թեկ-
նածուի կտան, որ բոլորովին ցանկալի չի և իմ ձայնը մի հա-
տիկ մնալով կկորչի: Իրա համար էլ ամէն մէկը, ինչ որ նա
սովորել ու իմացել է, պէտք է իսկոյն հասկացնի և ուրիշներին:
Եւ ժողովրդի զարգացման հոգսը պէտք է լինի ընդհանուր
համաժողովրդական հոգս: Ժողովրդին պէտք է, որ ամենքը
սովորեն, որ բոլորը զարգացած լինին և միայն այն ժամանակ
ընդհանուր ժողովրդական գործերը կընթանան ինչպէս որ
պէտք է:

Իսկ մինչև հիմա կրթութեան գործը մեր երկրում շատ
վատ է դրուած եղել: Մենք ունենք զիմազիտներ, համալսա-
րաններ, բարձրագոյն ճեմարաններ. բայց այդ տեղերը մըտ-
նել ու սովորել թանգ է նստում և միայն հարուստներին են
մատչելի: Իսկ ինչ վերաբերում է հասարակ ժողովրդին, տար-
րական դպրոցներն էլ նրան չեն բաւականացնում, հինգ դիւ-
ղից մէկում հազիւ կգտնուի դպրոց: Մինչև հիմա մեր ժողովրդի

կէսից աւելին անգրագէտ է: Պետութիւնը ժողովրդական դըպրոցները համար փող շատ քիչ է բաց թողնում, բացի դրանից եղածներն էլ, որ մեծ մասամբ ծանրանում են ժողովրդի գրական վերայ, շատ վատ վիճակի մէջ են:

Իսկ դպրոցից դուրս զարգացում ձեռք բերելը ժողովրդի համար նոյնպէս դժուար է, բիւրօկրատիան էլ խանգարում է: Լաւ գրքեր ու թերթեր հրատարակելը, մանաւանդ էժան, արգելում են: Ձրի գրագրաններ կամ նոյնպէս թոյլ չեն տալիս և կամ ամեն գիրք, որ ծախուում է խանութներում, թոյլ չեն տալիս պահելու, ամենալաւերը, ժողովրդին ամենաօգտակարները բիւրօկրատիան փաստակար է համարում և խանգարում է ժողովրդի մէջ տարածել:

Շատ զարգացած մարդիկ մեծ ուրախութեամբ կուզէին իրենց գիտեցածը ժողովրդին հաղորդել, դպրոցներ կուզէին բացել, ընթերցանութիւններ սարքել: Բայց այդ էլ արգելւած է: Միայն նոցա են թոյլ տալիս ժողովրդին սովորեցնել, միայն այնպիսի մարդկանց, որոնց ոստիկանութիւնը իր հաւանութիւնը կտայ: Մինչև անգամ գրքեր ծախելու համար էլ պէտք է ոստիկանութեան հաւանութիւնը ձեռք բերել: Իսկ եթէ մէկը ուզի առանց թոյլտուութեան ընթերցանութիւն սարքել ու խօսել ժողովրդի հետ պարզ, կամ գրքեր ցրել և եթէ ոստիկանութիւնը այդ խմանայ, խկոյն նրան կըռնեն և կաքտրեն:

Դժուար չէ ի հարկէ հասկանալ, թէ ինչու են այդպէս վարւում: Պաշտօնեաները վախում են, որ ժողովուրդը աւելի բան չիմանայ, այսինքն, որ նա չիմանայ թէ որտեղից են թափում իր գլխին այդքան ցաւեր ու դարդեր և թէ ով է նրան կողոպտողը: Դրա համար էլ նրանք աշխատում են ժողովրդին խաւարի մէջ պահել: Խաւար ժողովրդին կառավարել, ի հարէ, նրանց համար հեշտ է: Բայց թէ դրանից ինչ դուրս եկաւ—այդ այժմ տեսնում են բոլորը. ժողովուրդը ձեռքից գնացել է, քայքայւել, տէրութիւնը կորցրել է իր ոյժը, կարգն էլ ամբողջ պետութեան մէջ տակնուվրայ է եղել:

Չնայած բիւրօկրատիայի թափած բոլոր ջանքերին, ճշմարտութիւնը այնուամենայնիւ հասաւ ժողովրդին: Ժողովրդի

միջից շատերը արդէն հասկացել են, թէ որտեղից են թափում փորձանքները ժողովրդի գլխին և այլևս չեն հաշտուում առաջւայ կարգերի հետ: Չեն ուզել նոքա նոյնպէս և խաւարի մէջ մնալ:

Ժողովուրդի զարգացումը, ինչ էլ որ լինի, պէտք է առաջ մղել: Դրա համար, ի հարկէ, նախ և առաջ ուսումը հանրամասնելի պէտք է անել, այսինքն այնպիսի թւով դպրոցներ հիմնել և այնպէս դասաւորել, որ դոցա մէջ կարողանային սովորել բոլոր երեխաները: Բայց դրա վերայ կանգ առնել ու մնալ չի կարելի: Շատ ծնողներ դեռ չեն հասկանում կրթութեան օգուտները և կարելի է չցանկանան իրենց երեխաներին դպրոց ուղարկել: Իսկ կրթութիւնը, ինչպէս ասացի, համաժողովրդական կարիք է և չի կարելի թոյլ տալ, որ մէկի կամ միւսի երեխան մնայ առանց ուսման, յետոյ նոքա կմեղադրեն իրենց ծնողներին, հենց ժողովրդի բանը վատ կլինի տգէտների ձեռքից: Այդ պատճառով էլ սկզբնական ուսումը պէտք է դարձնել ոչ միայն հանրամատչելի, այլ և պարտաւորեցուցիչ, այսինքն մեզ մօտ այսպիսի կանոն պէտք է մտցնել, ինչպէս որ արտասահմանում է—որ երեխաները այս ինչ հասակից մինչև այս հասակը (օր. 8 տարեկանից մինչև 14 տարին) դպրոց գնան: Իսկ եթէ մէկ կամ միւս ծնողի համար դժուար կլինի այդ կատարել, օրինակ երեխան հագնելու շօր չի ունենայ կամ թէ առանց երեխայի տունը չի կարող կառավարել—այդ դէպքում աւելի լաւ է օգնել ժողովրդի հաշւից այդպիսի ծնողին, քան թէ թողնել, որ նոցա որդիները առանց կրթութեան մնան:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ուսումը պէտք է լինի ձրի և ոչ միայն ժողովրդական դպրոցներում, այլ և բոլոր միւս դպրոցներում (գիմնազիաներում, համալսարաններում, արհեստաւորական դպրոցներում և այլն): Թող ամեն մէկը սովորի, ով կարող է: Որքան շատ կրթւած ու հասկացող մէկը սովորի, ով կարող է: Որքան շատ կրթւած ու հասկացող մարդիկ լինին, այնքան աւելի լաւ: Ցանկալի է ուրիշ միջոցներ էլ ձեռք առնել, որպէսզի հեշտացնուի բոլորի համար էլ ուսում ստանալը: Օրինակ, պէտք է իրաւունք տրուի սովորողներին ձրի գնալու երկաթուղիներով ու ձիաքարշերով. պէտք է ընդհանուր բնակարաններ հիմնել, որպէսզի ծնողների հա-

մար հեշտ լինի որդեկանոց ապրուստի ծախսը քաշել, եթէ նը-
րանք ուսանում են իրենց բնակավայրից դուրս և այլն: Իսկ
աղքատներին պէտք փողով օգնել, եթէ նոքա ցանկանում են ի-
րենց որդեկերանց բարձր կրթութիւն տալ: Հիմա մի գիտէ, որ-
քան տաղանդներ են կորչում ժողովրդի մէջ: Իսկ այն ժամա-
պարհի վերայ կանգնել և օգնել հայրենիքում այն բանով, ին-
չի մէջ ինքը ամենից աւելի ընդունակ է:

Բացի դրանից հենց դպրոցներն էլ պէտք է լաւացնել:
Պէտք է սովորեցնել այնպիսի բաներ, որ ժողովրդին իր աշ-
խատանքի մէջ կօգնէ, որ կարող է գեղեցկացնել նրա կեանքը,
այն, ինչ կարող է պարզել նրա համար հասարակական յարա-
բերութիւնները:

Պէտք է հոգ տանել, ի հարկէ, ոչ միայն երեխաների հա-
մար: Սովորել կարելի է ամեն հասակում, ուստի եթէ մէկը
ուզում է լրացնել կամ թարմացնել իր գիտեցածը, պէտք է
միշտ նրան օգնել: Նրա համար պէտք է հասակաւորների հա-
մար երեկոյեան և կիրակնօրեայ կուրսեր, ուսումնական ար-
հեստանոցներ և այլ նման բաներ հիմնել: Յետոյ, ոչ մի կերպ
չի կարելի արգելել մէկին իր գիտեցածը ուրիշներին հաղոր-
դելու: Դրա համար էլ ամեն մարդ իրաւունք պէտք է ունենայ
սարքելու ընթերցանութիւն, դրոյցներ, դպրոցներ և այլն...:
Պէտք է, յետոյ, ամեն տեղ, որքան հնարաւոր է, հիմնել գրա-
դարաններ: Պէտք է վերջապէս, որ ոչ մի արգելք չլինի գրք
քեր ու թերթեր տպելուն ու ցրելուն, որովհետև միայն այդ
գէպքում ժողովուրդը կարող է էփան գնով իսկապէս լաւ գրք-
քեր ձեռք բերել:

Առհասարակ, պէտք է ամեն միջոց ձեռք առնել, ամեն
հնարաւորութիւններ տալ, միայն թէ գիտութիւնը արագու-
թեամբ տարածել ժողովրդի մէջ, որ նա աշխատի ոչ միայն
ձեռքբերով, այլ և գլխով: Աշխատանքը—ժողովրդի հարստու-
թեանն ազրիւրն է: Իսկ կրթութեան ու զարգացման մէջ պա-
րունակում է ոչ միայն ժողովրդի հարստութիւնը, այլ և նրա
բախտաւորութիւնը:

Ա Ջ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

HACIK MANUGHIAN

Մեր ժողովրդին հարկաւոր է նոյնպէս և ազատութիւն,
այսինքն պէտք է, որ ոչ մի տէր կամ աղա, պաշտօնեայ կամ
կառավարիչ իրենց կամայականութեան համաձայն չհրամայեն
նրան: Ամեն մարդ պէտք է ապրի այնպէս, ինչպէս ինքն է ու-
զում, այսինքն, մարդ իր սեփական գործերի մէջ ինքն է իր
գլխի տէրը: Նոյնպէս չէ կարելի թոյլ տալ, որ հասարակական
գործերը միայն պաշտօնեաների ու հարուստների ձեռքին լի-
նեն: Այդ գործերում տէրը ինքը ժողովուրդը պիտի լինի կամ
այնտեղի բնակչութիւնը, որին որ պատկանում է գործը:

Որպէսզի ամեն մարդ կարողանայ ազատ ապրել, պէտք է
ի հարկէ, որ ոչ մի մարդ, ոչ մի քաղաք կամ գիւղ չխանդա-
րեն, չվնասեն միւսներին: Դրա համար էլ, երբ ասում են ա-
մէն մէկը պէտք է ազատ լինի, այդ բոլորովին չի նշանակում,
որ ամէն մէկը կարող է իր խելքի ուզածը անել:

Ընդհակառակը ազատութեան համար նախ և առաջ ան-
հրաժեշտ է օրինակաւորութիւն, այսինքն պէտք է հիմնեն և բոլորի
կողմից կատարեն օրէնքներ, որտեղ ճիշտ ու պարզ ասած
լինի, թէ ինչը չի կարելի անել և չպէտք է անեն բոլորը և
ինչ պէտք է անեն և ինչ պէտք է պահանջել որ անեն ամենքը:
Իսկ երբ այդ կհիմնել, այն ժամանակ ոչ մի իշխանութիւն ոչ
ոքի չպէտք է արգելէ և իրաւունք չունի պահանջելու անել
այն, ինչ որ օրէնքի մէջ գրած չէ:

Բայց միայն օրինականութիւնը քիչ է, պէտք է որ հենց
օրէնքների մէջ չլինեն աւելորդ արգելաւորութիւններ ու ճնշող կէտեր,
այսինքն, որ նոքա չխանդարեն ամեն մէկին ապրել այնպէս,
ինչպէս ինքն է ուզում, միայն թէ դրանից վնաս չհասնէր ու-
րիշներին կամ ամբողջ հասարակութեանը: Իսկ որ գլխաւորն
է, պէտք է, որ օրէնքները մի քանի մարդկանց չյանձնեն վար-
ւել միւսների հետ այնպէս ինչպէս իրենց քէֆը կուզէ: Կարճ
ասած, անհրաժեշտ է, որ ամէն մարդ ունենայ որոշ իրաւունք-

Յե՛ր և որ այդ իրաւունքները ոչ ոք չհամարձակւի խախտելու:

Ազատութիւնը իսկապէս կայանում է իրաւունքների մէջ, բայց ես առաջի տեղում դրեցի օրինականութիւնը: Հեշտ է հասկանալ, որ կէս գրօշ չարժեն իրաւունքները, եթէ այդ իրաւունքները պէտք է խախտեն:

Իսկ ուսաց պետութեան մէջ ներկայումս ամենից առաջ չկայ հենց օրինականութիւն: Ճիշտ է, մենք օրէնքներ շատ ունինք. տասնվեց մեծ գիրք և բացի դրանից նրանց կպցրած անթիւ քանակութեամբ շարունակութիւններ ու բացատրութիւններ: Բայց շատ անգամ այդ օրէնքները չեն կատարում:

Ամենից առաջ ժողովուրդը վատ է ծանօթ այդ օրէնքների հետ և չգիտէ, ասե՛նք իմանալն էլ դժւար է. նրանք այնքան շատ են և այնքան վատ են գրւած, որ ոչ միայն հասարակ մարդու համար, նոյնիսկ գիտուն մարդու համար դժւար է նրանցից գլուխ հանել: Հարուստ ու ուժեղ մարդիկ ի հարկէ օգտւում են դրանից և երբ իրենց օգուտ է, օրէնքները չեն կատարում, օգուտը չեն նրանից, որ ժողովուրդը չգիտէ իր իրաւունքները:

Բայց ամենամեծ ցաւը էլի դրա մէջը չէ: Այն է վատը, որ ժողովուրդը չէ կարող պաշտպանել իր իրաւունքները նաև այն ժամանակ, երբ լաւ գիտէ ու հասկանում է: Այդ նրանից է առաջանում, որ ինքը իշխանութիւնը շատ անգամ խախտում է օրէնքները: Օրինակ, մի նախարարի դուր չի գալիս որևէ մի օրէնք կամ անյարմար է թւում: Այն ժամանակ նա գրում է իր ստորագրեալներին օրօրաբարական, որտեղ օրէնքը բացատրում է իր տեսակ, շատ անգամ բոլորովին հակառակ մտքով: Իսկ շատ անգամ էլ ուղղակի հրամայում է ուղք չդարձնել օրէնքի վերայ և կատարել այնպէս, ինչպէս ինքն է կարգադրում: Աստիճանաւորները, ի հարկէ, լսում են իրենց իշխանաւորին, որը հակառակ դէպքում կարող է նոցա իրենց պաշտօնից հեռացնել, իսկ եթէ իշխանաւորի կամքով գնաս, դեռ պարզև էլ կատանաս կամ աստիճանը կը արձրացնեն: Դրա շնորհիւ էլ առաջանում է այն, որ մենք ունենք օրէնքներ, բայց դրանք շատ անգամ չեն կատարում. իսկ օրէնքների

տեղ կատարում են շրջաբերականներ, այսինքն կամայական կարգադրութիւններ և նոյն իսկ այն ամէնքի քմահաճոյքը, ով կարող է հրամայել:

Այդպիսով օրէնքները վերացնում են ոչ միայն նախարարները, այլ և նահանգապետները, գաւառապետները և այլն: Մի յետ ընկած գգիրն էլ իր տեսակ է բացատրում օրէնքը, իրեն օրէնքից վեր է համարում, շատ անգամ էլ հենց օրէնքի հակառակ է վարում: Եւ ներկայ կարգերի ժամանակ դրա դէմ ոչինչ չի կարելի անել: Աստիճանաւորի կամ ոստիկանի վերայ ուղղակի դատարանը գանգատ տալ հիմա չի կարելի, արգելւած է, պէտք է գանգատել նոցա իշխանաւորին, մեծին: Իսկ իշխանաւորը աւելի հաւատում է իր աստիճանաւորին կամ ոստիկանին, քան գանգատաւորին: Վերջինից նոյն իսկ բան էլ չեն հարցնել, նրա վկաներին լսող չի լինի: Է՛հ, յայտնի է էլի, տանուտէրի վկան ո՞վ է—գգիրը: Այդպէս էլ աստիճանաւորները մէկը միւսի կողմն են պահում: Եւ վերջապէս պատահում է որ աստիճանաւորը իր իշխանաւորի հրամանով է օրէնքը խախտել, այն ժամանակ իշխանաւորը գանգատը թողնում է առանց հետևանքի: Դրա համար էլ մեզ մօտ շատ քիչ է պատահում, որ մի մեղք գործածից, գողութիւն արած աստիճանաւորին դատեն, գործի տակ գցեն: Մինչև անգամ պարզ ակնյայտնի ապօրինի գործի և կամ գողութեան դէպքում իշխանութիւնը աւելի մտածում է այնպէս անել, որ կեղտը լուսաշխարհ չհանի և մի կերպ քնեցնի ու ծածկի գործը:

Ասե՛նք եթէ կարելի էլ լինէր ոստիկանութեան և աստիճանաւորների վերայ գանգատել դատարան, հիմիկայ դատարանից բան էլ դուրս չէր գալ: Դատարանը կախում ունի նոյն նախարարներից ու իշխանաւորներից: Դրա համար նրանք էլ ամենից աւելի մտածում են ոչ թէ նրա մասին, որ օրէնքը ճիշտ գործադրի, այլ նրա, որ իշխանաւորների կամքը կատարած լինեն:

Հնարաւորութիւն ունենալով անպատիժ խախտելու օրէնքը և ամեն տեսակ ապօրինութիւններ անելու, աստիճանաւորներն ու ոստիկանները շատ անգամ այդ անում են ոչ միայն իրենց իշխանաւորների համար, այլ և նրա, որ հարուստ ու

ուժեղ մարդկանց հաճոյանան: Հարուստ մարդը կարող է վճարել և առհասարակ արած ծառայութեան պարտքի տակ չի մնալ, տեղը կհանի: Բայց այդ հարուստ մարդը կարող է գնալ իշխանաւորին զանգատել, որից ամեն տեսակ անախորժ բաներ կարող են առաջ գալ: Հարուստների հետ կուել օգուտ չի, դրա համար էլ աստիճանաւորները ամեն կերպ աշխատում են նոցա հաճոյանալ: Ինչ որ վերաբերում է սովորական, հասարակ մարդկանց, նրանց բանն է դժւար, այժմայ կարգերի ժամանակ ճշմարտութիւնը գտնել նոցա համար շատ դժւար է կամ նոյնիսկ անհնար:

Բացի այդ, որ օրէնքները չեն կատարւում, մի ցան էլ այն է, որ հենց այդ օրէնքները շատ անգամ առանց որևէ կարիքի իզուր տեղը նեղում են, ճնշում են կեանքը: Ինչպէս ասացի, օրէնքները գրում են աստիճանաւորները, որոնք շատ անգամ բան չեն հասկանում ու չեն ճանաչում կեանքը: Այդ պատճառով էլ շատ անգամ այնպիսի օրէնքներ են գրւում, որ կատարին անհնար է: Իսկ եթէ կատարեն էլ, ֆլանսից բացի ոչ մի օգուտ չի ստացէ՛ր Օրինակ այսպիսի մի օրէնք կայ, որ մի գիւղից միւս գիւղ տանող ճանապարհը պիտի ամեն տեղ երեք սաժեն լայնութիւն ունենայ: Ի հարկէ, ոչ մի կարիք չկայ դրան և իսկապէս էլ այդ ճանապարհները ամեն տեղ այնքան լայնութիւն ունեն, որ բաւական է մի սայլ անցնելու համար: Իսկ մնացած կողքերի հողերը ցանում են: Եթէ դժւար է սայլերով անցկենալ հակառակ կողմերից, մէկը կողքից կանց կենայ, ինչ անհնք, թող մի քիչ էլ ցանքսը տրորի, այդ աւելի լաւ կլինի, քան մի վերստ երկարութիւն ունեցող ճանապարհի վերայ 1/2 դեսեստին հող կորչի իզուր տեղը: Իսկ որտեղ շատ երթևեկութիւն կայ, այնտեղ առանց այն էլ ճանապարհը լայն է լինում: Այդպիսի օրէնքներ շատ կարելի է ցոյց տալ. թղթի վերայ, երեսից լաւ է երևում, իսկ կեանքում Աստուած գիտէ թէ ինչ է կատարւում:

Աստիճանաւորները երբ օրէնքներ են գրում, ամենից շատ, ի հարկէ, մտածում են ոչ թէ նրա մասին, որ ժողովուրդը կարողանայ ազատ ապրել, այլ որ իշխանութեանը անհանգստութիւն չլինի: Դրա համար էլ մեզանում ամեն բանի

համար թոյլտուութիւն է պահանջւում: Իսկ երբ մարդ ուզում է թոյլտուութիւն ստանալ, այն ժամանակ էլ սկսւում են հրկար ու բարակ արարողութիւններ,— խնդիր տուր, վրան էլ մարկա կպցրու, յետոյ այդ խնդիրը կսկսի մի աստիճանաւորի ձեռքից միւսին անցնել, այս սեղանում թղթերի մէջ մնալ շարաթնելով, այն սեղանում ամիսներով կքնի, իսկ դու սպասի ու գնայ գլուխդ բաց ու խնդրիր: Իսկ յետոյ, երբ թոյլտուութիւնը կատարւի, մարդու ցանկութիւնն էլ, շատ անգամ, կորչում է: Իսկ շատ անգամ մերժում են ու թոյլ չեն տալիս և այն էլ նրա համար, որ իշխանաւորի աչքին դուր չես եկել և կամ մի ուրիշ պատճառ կգտնեն: Իսկ մեր ոստիկանութիւնը սովորել է արդէն, որ մեզանում ամեն բանի համար թոյլտուութիւն է պահանջւում ու շատ անգամ այնպիսի բաներ է արգելւում, որի համար նոյն իսկ մեր օրէնքներով թոյլտուութիւն չի պահանջւում: Ուրիշ երկրներում այսպէս է ընդունւած—այն ամենը, ինչ օրէնքով չէ արգելւած, կնշանակի թոյլատրելի է: Իսկ մեզանում ընդհակառակը—թէ և արգելւած չէ, բայց էլի թոյլտուութիւն է պէտք:

Բայց ամենից վատն այն է, որ մեր օրէնքները աստիճանաւորներին իրաւունք են տալիս մարդկերանց հետ վարել իրենց հայեցողութեամբ, իրենց խելքի կտրածի պէս: Մեր ոստիկանութիւնը, օրինակ, այնպիսի ոյժ է ձեռք բերել, որ օրինաւոր լինի, թէ ապօրինի, ինչ ուզէ մարդուն կարող է անել: Իսկ նախարարի մասին հօ աւելորդ է ասել. նա կարող է մարդուն բանտերում փտեցնել և կամ Սիբիր քշել և խեղճը կարող է շատ ժամանակ բոլորովին չիմանալ էլ, թէ ինչու համար են իրեն հալածում: Բացի այդ, ներքին գործոց նախարարը իրաւունք ունի շատ տեսակի արարքների համար զինւորական դատարանի կնթարկել՝ զինւորական ժամանակի օրէնքներով դատելու համար, իսկ այդ, դէպքում միայն մի տեսակ պատիժ կայ—մահան պատիժ: Դատարանը իրաւունք չունի պատիժը թեթեւացնելու և պիտի մահան պատժի կնթարկի, եթէ նոյնիսկ շատ աննշան յանցանք լինի: Օրինակ, քաղաքապահին խփելու համար սովորական պայմաններում բանտ կնստեցնեն ամենա-

շատը երեք ամիս, իսկ եթէ նախարարը ցանկացաւ—զինւորական դատարանի կենթարկի—և այն ժամանակ կկախեն:

Ոստիկանութիւնը և ամեն տեսակի իշխանաւորները առանձնապէս մեծ իրաւունքներ ունեն այն տեղերում, ուր մտցրած է այսպէս կոչւած զինւորական դրութիւն: Այդտեղ նահանգապետներն ու քաղաքապետները իրաւունք ունեն օրէնքներ հրատարակելու (պարտաւորեցուցիչ որոշումներ) և իրենք առանց որևէ դատի ու քննութեան իրաւունք ունեն մինչև 3 ամիս բանտ նստեցնել և կամ 500 ռուբլի տուգանքի ենթարկել: Բացի դրանից, մինչև անգամ բոլորովին անմեղ մարդկերանց, եթէ նոքա դոցա աչքին յուսալի անձնաւորութիւն չլինեն, կարող են բանտ դնել ու նահանգից կամ քաղաքից հեռացնել: Նոքա այդ անում են ի հարկէ ոստիկանութեան ցուցումների հիման վրայ և շատ անգամ մի քաղաքապահից կամ ուրեաղնիկից է կախւած մարդուն քստորելը կամ տուգանքի տակ քցելը: Օրինակ. մարդու մէկը քաղաքում ճանապարհով անցնում է ու տեսնում—մարդիկ խմբել են: Նա ի հարկէ հետաքրքրւում է և կանգնում է նայելու: Այդ բոլորի վրայ է տալիս ոստիկանութիւնը, ցրում է հաւաքւած մարդկանց և նրան բանտարկում: Եւ անա կարող է լինել, որ բոլորովին անմեղ մարդը դրա համար երկու կամ երեք ամսով բանտ քցւի, որպէս ապօրինի համախմբումների մասնակցող: Յետոյ, քաղաքապետը արգելում է դանակներ պահելը և ում մօտ որ դանակ գտնւեց, պիտի ենթարկւի 500 ռուբլի տուգանքի: Կուեց, ասենք, բանուորը իր տիրոջ հետ, վերջինս կգանգատուի ոստիկանութեան—ու խեղձին կվերցնեն ու կուղարկեն իր հայրենիքը:

Հսկողութիւնը մտցրւած է համարեա բոլոր մեծ քաղաքներում և շատ տեղերում, մինչև անգամ գաւառներում: Կառավարութիւնը դրանով դեռ չի բաւականանում, վերջին ժամանակս էլ սկսել է մտցնել զինւորական դրութիւն: Այդպիսի զէպքերում իշխանութիւնը անցնում է գեներալ-նահանգապետների ձեռքը և նրանք կարող են իսկապէս ամեն մէկին անել, ինչ որ ուզեն, կարող են Սիրիւր քշել, կարող են մինչև 3000 ռուբլի տուգանքի ենթարկել, կարող են ամեն մի տեսակ պարսպմունք

արգելել, կարող են զինւորական դրութեան ժամանակամիջոցում ամեն տեսակ կարողութիւն խլել, և այլն: Այդպիսի պատիժներ տրւում են ոչ թէ մի որևէ օրէնք խախտելու համար, այլ գեներալ-նահանգապետի կարգադրութիւնը չկատարելու դէպքում: Իսկ այդ կարգադրութիւնները այս անսակի բաներ են լինում. արգելում են օրինակ երեկոնները փողոց դուրս գալ, արգելում են լուսամուտները բացել և այլն: Եւ այդ բոլորը պէտք են իբր թէ կարգ պահպանելու համար: Դուրս ելաւ մարդ փողոց որոշած ժամից յետոյ, և նրան կարող են առանց որևէ խօսակցութեան 3000 ռուբլի տուգանք նշանակել, բացեց լուսամուտը—և դրա համար կարող են Սիրիւր քշել: Գեներալ-նահանգապետից է կախւած նոյնպէս մարդու զինւորական դատարանի ենթարկել, այսինքն կախել տալ:

Բայց այդ ամեն տեղ—ոչ միայն այնտեղ, որտեղ մտցրւած է զինւորական դրութիւն և կամ հսկողութիւն, այլ և ամենահանգիստ քաղաքներում ու նահանգներում—ոստիկանութեան իրաւունք է տրւած որևէ անկարգութիւնների ժամանակ ոյժ գործ դնել և մինչև անգամ զէնք գործածել: Իսկ յայտնի է, թէ ինչպէս է հասկանում ոստիկանութիւնը անկարգութիւն ասած բանը. կհաւաքւեն մարդիկ մի տեղ—և անա քեզ անկարգութիւն, կանւորները պահանջում են վարձը աւելացնել—նոյնպէս անկարգութիւն և այլն: Իսկոյն և եթ, շատ անգամ առանց առաջուց զգուշացնելու, բռունցքներն ու մտրակները մէջ են գալիս, զօրք ու կօղակներ են կանչում, սկսում են ժողովողին ձիերի ոտքերի տակ կոխտել, թրերով փրթել, հրացաններ պարպել: Այդպիսի զէպքերում ոստիկանութիւնը ոչ մի բանի համար պատասխանատու չէ և որքան սիրտն ուզի կարող է մարդ փչացնել: Ինքը իր կարծիքով նա որոշում է թէ երբ է պէտք զէնք գործադրել և եթէ յետոյ բանից դուրս գայ, որ ոչ մի անկարգութիւն չէ եղել, այդ զէպքում էլ ոչ ոք նրանից պահանջ չի կարող անել: 1905 թ. յունվարի 9-ին, ինչպէս յայտնի է, Պետերբուրգի բանւորները գնում էին թագաւորի մօտ խնդիրը ներկայացնելու. գնում էին կարգով, խաղաղ—իսկ որքան մարդ այդ օրերում կոտորւեց: Դրանից

յետոյ էլ շատ տեղերում, ինչպէս օր Թիֆլիսում, ժողովրդին հրացանի են բռնել շատ անգամ միայն նրա համար, որ նա համարձակել է անբաւականութիւն յայտնել իր դրութեան ու ներկայ կարգերի վերաբերմամբ: Երբ հրացան են արձակում փողոցում, այդտեղ էլ չեն հարցնում ոչ արդար, ոչ մեղաւոր, ոչ ծեր, ոչ կին, ոչ երեխայ,—բոլորին էլ խիտում են: Ով պատահեց—նա էլ մեղաւոր է:

Օգտելով իր ամենահզօր ուժից, ոստիկանութիւնը աւելի ու աւելի շատ ապօրինութիւններ է անում:

Փոխանակ ժողովրդի կեանքն ու գոյքը զանազան չարագործութիւններից պահպանելու, նա ինքն է կոտորում ու փչացնում, նա ինքն է գողութեամբ ու կողոպուտով պարապում: Արդէն հաստատ յայտնի է, որ շատ քաղաքներում ուտիկանութիւնը ինքն է պաշտպանութիւն ցոյց տւել գողերի ու հըրդեհաձիգների աւազակախմբերին: Սաղաղացներու համար ուղարկած կողակները իրենք են զգւելի խայտառակութիւններ անում. պատահողին ծեծում են, փող են խլում անցորդներից, բռնաբարում են կանանց և այլն...

Առհասարակ այս օրէնքների ու կարգերի ժամանակ ոչ միայն մարդու կեանքն ու աշխատածը, մինչև անգամ ժողովրդի կեանքն ու պատիւը ապահովւած չեն: Ժողովուրդը իսկապէս ոչ մի իրաւունք չունի, իսկ եթէ մի երկու բան էլ թղթի վրայ հաշոււմ է, այն էլ կեանքի մէջ ամեն մի պատահած ոստիկան կարող է խախտել:

Հազիւ թէ մինչև իսկ պէտք է բացատրել ինչպիսի ահագին վնաս է հասնում ժողովրդին այդ օրէնքներից ու կարգերից: Ոչ ոք իր իրաւունքները չգիտի, իսկ եթէ գիտի էլ, չէ կարող պաշտպանել: Ուժեղները ճնշում են թուլերին, հարուստները—աղքատներին: Դրա համար էլ ժողովրդի մէջ չկայ համաձայնութիւն ու բարեացակամութիւնը: Ոչ ոք չի կարող իր գործի կողմից հանգիստ լինել, որովհետև ոչ ոք չգիտէ, կգտնի արդեօք պաշտպանութիւն, եթէ ուզի մէկը նրանից խլել կամ դատրասնով պահանջել իմ աշխատածը: Ամեն մարդ չի համարձակւել մի նոր բան սկսել, ով գիտէ ինչ ցաւ պիտի լինի իր համար այդ: Դեռ այն էլ կայ,

թէ ինչպէս սկսես, ամեն բանի համար թույլտուութիւն է պէտք: Աստիճանաւորները վերցրել են ամբողջ ժողովրդին իրենց ապեկայի, խնամատարութեան տակ, կարծես թէ ամբողջ ժողովուրդը, բացի իրենցից, երեխաներ լինեն: Ժողովուրդը արգէն սովորել է ամեն բանում իշխանութեան կարգադրութեան սպասել ու ինքը ոչ մի նոր բանի ձեռք տալ, սկսել չի ուզում: Ժողովրդի ոյժը, կամ ինչպէս ասում են երեւոյթի սն ճնշւած է, միտքը դադարել է գործելուց: Հասկանալի բան է, որ այդ պայմաններում գործը լաւ չի կարող առաջ գնալ, աշխատանքը չի կարող յաջող լինել, և հէնց միայն դրա պատճառով, էլ թողած միւսները, ժողովուրդը չէ կարող լաւ ապրել, սարքւել ու հարստանալ:

Բանը, ի հարկէ, ժողովրդի հարստութեան մէջ չէ միայն, այլ և նրա բախտաւորութեան: Թէև ստրկութիւնը վաղուց արգէն վերջացած է, բայց հիմա էլ մեզանում գեռ շատ կան պարոններ ու աղաներ, որոնց առաջ հասարակ ժողովուրդը պէտք է գլխարկը հանէ, ամեն կերպ կամքը կատարած լինի, միայն թէ փորձանքի չ'հանդիպի: Ժողովուրդը, իսկապէս վերցրած, առաջւայ պէս ստրկութեան մէջ է մնում. նրա վրայ կաքող են գոռայ, նրան ամեն կերպ կարող են վիրաւորել, մինչև անգամ կարող են ծեծել ջարդել—և ոչ մի տեղ նա դատաստան չի կարող գտնել: Մինչև անգամ իր կեանքի կողմից ոչ ոք չի կարող հանգիստ լինել:

Ժողովրդի ազատութեան ժամանակը հասել է, նրան պէտք է ազատել, ոչ միայն ազաներից ու կալւածատէրերից, այլ և ոստիկանութիւնից ու աստիճանաւորներից:

Ուրիշ ժողովուրդներ երկար կռուով են ձեռք բերել ազատութիւն, շատ անգամ են փոխել իրենց պետութիւնների կարգերը և վերջ ի վերջոյ նոցա յաջողւել է բաւականին լաւ կեանք ստեղծել իրենց համար: Էլ մեզ երկար ու բարակ մտածել բոլորովին պէտք էլ չի. պէտք է միայն վերցնել այն, ինչ որ ուրիշ ժողովուրդներ մտածել—գտել են: Այդ պատճառով էլ, աչքի առաջ ունենալով այն կարգերը, որ մտցրւած են ուրիշ երկրներում և ինչ որ մտածել գտել են հասկացող մարդիկ, ես էլ կաշխատեմ բացատրել, թէ ինչ տեսակ կարգեր են

հարկաւոր ժողովրդին, որ նա իսկապէս կարողանայ լինել ազատ ժողովուրդ:

Ազատութիւնը, ինչպէս ասացի, իրաւունքների մէջ է: Դրա համար էլ ամէն մէկի և ամբողջ ժողովրդի իրաւունքները ամենից առաջ պէտք է որոշել: Այդ պէտք է որոշել օրէնքներով և վերացնել կամ փոխել այդ օրէնքները առանց ժողովրդի համաձայնութեան, ոչ ոք չպէտք է իրաւունք ունենայ:

Այդպիսի օրէնքները, որոնցով որոշուած են քաղաքացիների ու ժողովրդի պետութեան գործերը կառավարելուն մասնակցելու անխախտելի իրաւունքները, կոչուած են սահմանադրութիւն: Ահա ժողովուրդը պէտք է ունենայ այնպիսի սահմանադրութիւն, որտեղ գրւած և որոշուած լինեն նրա իրաւունքները

Ուրիշ որևէ օրէնք և կարգադրութիւն, որոնք սահմանադրութեան համաձայն չեն լինի, պէտք է չհամարել օրինաւոր և ոչ ոք պարտական չէ կատարել: Բայց այդ քիչ է: Անհրաժեշտ է, որ ժողովուրդը պաշտպանէ իւր սահմանադրութիւնը, այսինքն իր իրաւունքները, նոյնիսկ եթէ պահանջւի դիմել զէնքի: Դրա համար էլ բոլորը, առանց բացառութեան, թէ ժողովրդի ներկայացուցիչները և թէ նախարարները և այլք պէտք է երգւեն սահմանադրութեան հաւատարիմ մնալ, այսինքն պէտք է պարտաւորւեն ոչ միայն յարգել ժողովրդի իրաւունքները, այլ և պաշտպանել մինչև վերջին կաթիլ արիւնը:

Սահմանադրութեան մէջ նախ և առաջ պէտք է գրւած ու որոշուած լինեն մարդու ու Բողոքացու իրաւունքները՝ այդպիսի իրաւունքները կոչուած են նոյնպէս և ազատութիւններ¹⁾:

1) 1905 թւի հոկտեմբերի 17-ի մանիֆէստի համաձայն այդ ազատութիւններից մի քանիսը (անձի անձեռնմխելիութիւն, խղճի, խօսքի, ժողովների և դաշնակցութիւնների ազատութիւն) տրւած են, կամ աւելի ճիշտ է ասել՝ խոստացւած են ժողովրդին: Բայց այժմ, երբ ես գրում եմ, դեռ ես գոյութիւն ունեն հին կարգերը և դեռ գործում են հին օրէնքները: Երբ և ինչպիսի նոր օրէնքներ կը հրատարակեն, դեռ ես յայտնի չէ: Այդ պատճառով ես կը շարունակեմ նկարագրել այն կարգերը, որոնք գոյութիւն ունէին մինչև մանիֆէստը:

Պէտք է ասել, որ այդ մանիֆէստը դուրս եկաւ միայն այն ժամանակ, երբ ժողովուրդն սկսեց հրաժարել հին օրէնք-

Ազատութիւններից ամենակարեւորները, որ ամենից շատ պէտք է լինում իշխանութեան դէմ պաշտպանել և որ ուրեմն պէտք է մտցնել սահմանադրութեան մէջ, հետեւեալներն են:

1. Անձի, բնակարանի եւ քրթակցութիւնների անձեռնմխելիութիւն: Անհրաժեշտ է, որ ոչ մի իշխանութիւն իր կամայակաւութեամբ ոչ ոքի վրայ բռնութիւն գործ չդնի: Ոստիկանութիւնն ու աստիճանաւորները մեղանում, ինչպէս յայտնի է, մինչև հիմա էլ դիմում են ծեծի: Մարմնային պատիժը մինչև հիմա իբրև պատիժ գործ է ածուած: Թէև 1904 թ. հրովարտակով մարմնային պատիժները վերացւել են, բայց ոչ ամեն տեղ: Իսկ որ գլխաւորն է, չնայած հրովարտակին, իշխանութիւնը շատ անգամ գործ է ածում մարմնային պատիժ (օր. անկարգութիւնների ժամանակ): Անհրաժեշտ է վերացնել ստրկական ժամանակների այդ ամօթալի մնացորդը: Պէտք է սահմանադրութեան մէջ մտցնել, որ ոչ ոք չէ կարող ենթարկւել ծեծի, մարմնային պատժի, կամ ուրիշ որևէ տանջանքի ու վիրաւորական բռնութեան: Իսկ եթէ աստիճանաւորներից կամ ոստիկաններից մէկը խախտէ այդ օրէնքը, պէտք է իսկոյն դատի ենթարկւել ու պատժւել: Աւելի ևս չէ կարելի թոյլ տալ, որ իշխանութիւնից որևէ մէկը կարողանայ մարդ սպանել: Դրա համար էլ սահմանադրութեան մէջ պէտք է մտցնել օրէնք, որ եթէ իշխանաւորներից մէկը սպանութիւն գործի, կամ հրա-

ներին հնազանդւելուց: Չը նայելով որ արգելւած է մարդիկ սկսեցին ժողովներ, միութիւններ, գործադուհներ կազմել: Տեսնելով, որ այլ ևս ոչինչ չէ կարելի անել, կառավարութիւնը հրատարակեց մանիֆէստը, իբր թէ ինքն իր կամքով է ազատութիւն տալիս: Իսկ իսկապէս ժողովուրդն ուժով խլեց ազատութիւն և այն ազատութիւնը գոյութիւն ունի միայն այն չափով, որ չափով որ ժողովուրդն ինքնակամ կերպով օգտուած է նրանից: Այդ պատճառով էլ հնարաւոր եղաւ տպագրել այս գեքոյիլը: Դեռ մինչև մանիֆէստի երևալը գրողները, հրատարակիչները, տպարանատէրերը և գրաշարներն իրար հետ պայմանաւորւել էին լրագիրները հրատարակել առանց ցենզուրայի: Յետոյ այդ համաձայնութիւնը տարածեցին նաև գրքերի վրայ: Եթէ ոչ այս գրքոյին անկարելի կը լինէր լոյս ընծայել:

մայի ուրիշներին սպանել, այդ դէպքում, ինչ պայմաններում էլ որ լինի, յանցաւորը պէտք է իբրև մարդասպան դատի ենթարկւի և դատարանը միայն այն ժամանակ կարող է արդարացնել նրան, եթէ նա հաստատէ, որ արել է ծայրահեղութեան պատճառով, այսինքն ազատելով իրեն կամ ուրիշներին:

Բացի այդ անհրաժեշտ է, որ ոստիկանութիւնը կամ աստիճանաւորները չկարողանան իրենց կամայականութեամբ բռնել կամ բանտարկել մարդկանց, այսինքն զրկել նոցա ֆիզիքական ազատութիւնից: Յանցաւորներին, ի հարկէ, ապագայում էլ պիտի բանտ դնեն: Բայց այդ գործը յանձնել ոստիկանութեան, ինչպէս բոլոր ազգերի փորձը ցոյց է տւել, չի կարելի, որովհետև ոստիկանութիւնը շատ անգամ բռնում ու բանտարկում է անմեղ մարդկանց, իբրև յանցաւորներ: Իրա համար էլ սահմանադրութեան մէջ պէտք է յիշել, որ կարելի է բանտարկել մարդկանց միայն դատարանի հրամանով¹⁾: Իսկ ոստիկանութիւնը այն ժամանակ կարող է մարդու բռնել միայն ծայրահեղ դէպքերում և միայն այն ժամանակ, երբ բոլորովին պարզ է, որ մարդը յանցանք է գործել (օր. տեղում բռնել է կամ ձեռքին բռնել են): Բայց այդ դէպքում ոստիկանութիւնը պարտաւոր է բանտարկւածին իսկոյն դատարան տանել: Իսկ դատաւորը, իր կողմից, պարտաւոր է իսկոյն լսել մեղադրեալին, քննել գործի միւս հանգամանքները և վճռել պէտք է բանտարկել բռնւածին, թէ ոչ: Եւրոպական սահմանադրութիւնները մէջ դրա համար նշանակւած է ամենակարճ ժամանակամիջոցը—24 ժամ: Որովհետև բանտարկւածը չէ կարող իր գործը պաշտպանել, դրա համար էլ, ամեն մարդ, եթէ իմանայ, որ մէկը ապօրինի կերպով բանտարկւած է, իրաւունք պէտք է ունենայ այդ մասին յայտնել մտաւոր դատաւորին և դատաւորը պարտաւոր է բանտարկւածին կանչել իր մօտ և կամ ինքը գնայ տեղը ու քննի գործը:

Նոյնպէս պէտք է սահմանել, որ ոչ ոք չկարողանայ մտնել մարդու տուն կամ բնակարան ասանց տիրոջ համաձայ-

¹⁾ Թէ ինչպէս պէտք է լինին դատարանները, որ նոցա վերայ կարելի լինի յոյս դնել, այդ մասին կասեմ ներքևում:

նութեան: Եթէ տան կամ բնակարանի մէջ պէտք է խուզարկութիւն կատարւի, այդ պէտք է անել միմիայն դատարանի որոշմամբ: Իսկ իր որոշմամբ ոստիկանութիւնը չպէտք է իրաւունք ունենայ մտնել մասնաւոր տուն, և միայն ծայրահեղ դէպքերում այդ կարող է անել (օր. եթէ օգնութիւն կանչող աղաղակ է լսւում): Իսկ եթէ ոստիկանութիւնը առանց ծայրահեղ կարևորութեան կիսանգարի մէկի հանգստութիւնը պէտք է օրէնքով պատասխանատու լինի:

Վերջապէս, պէտք է որ բացի մարդու անձից ու բնակարանից անձեռնմխելի լինի և նրա գրւածքը, այսինքն, որ ոչ ոք չկարողանայ առանց տիրոջ համաձայնութեան, կամ դատարանի որոշման կարգաւ նրա նամակը: Ճիշտ է, նամակների մեծ մասի մէջ այնպիսի բաներ են գրւած լինում, որ ամեն մէկը կարող է կարգաւ: Բայց ամեն մարդ ունի իր գաղտնիքները, իր գործերը, և նրա համար բոլորովին ցանկալի չի, որ ուրիշ մարդիկ իմանան այդ մասին: Բացի այդ դա իրեն կարող է և նիւթական ֆլաս տալ: Հիմա էլ օրէնքով արգելւած է ուրիշների նամակ կարգաւ: Բայց ոստիկանութիւնը ծածուկ փոստում կարող է շատ նամակներ, միքանիսը նոյնիսկ բոլորովին վերցնում է: Այդպիսով իշխանաւորները իմանում են, թէ ով է իրենց մասին վատ մտածում և յետոյ սկսում են այդպիսի մարդկանց ետևից ընկնել: Գրում է, օրինակ զինւորը իրենց տուն, որ ծառայութիւնը ծանր է, և կամ որ իրեն անարդարացի կերպով են վերաբերում, և յանկարծ սկսում են նրան նեղացնել: Այդպէս էլ շատ դէպքերում: Իրա համար էլ, ինչպէս ասացի, նախկը միայն դատարանը կարող է կարգաւ, երբ մարդ մեղադրւում է մի յանցանքի մէջ և երբ դատարանը կզտնի, որ նամակը կօգնի գործի լուսաբանութեան: Իսկ ինչ որ մտածում է ամեն մէկը և ինչ որ գրում է իր բարեկամներին—դա ուրիշ գործը չէ:

Տեղափոխութեան ու զբաղմունքների ազատութիւն: Բանւոր մարդու համար հեշտ բան չի իր հացը աշխատելը: Իրա համար էլ պէտք է որ ոչ ոք նրան այդ բանում չխանգարի: Ամեն մարդ ազատ է ինչով ուզի զբաղւի, միայն թէ դրանից ֆլաս չհասնի ուրիշներին: Իսկ որովհետև հայրենիքում միշտ

չի լինում աշխատանք կամ գործ գտնել, դրա համար էլ ամեն մարդ պէտք է ազատ լինի որտեղ ուզի, այնտեղ էլ ապրի: Ուրեմն անհրաժեշտ է, որ ոչ մի արգելք չլինի ոչ միայն զբաղմունքների, այլ և տեղափոխութեան համար:

Այդ բանում ամենամեծ արգելքը մեղանում անցագիրն է: Առանց անցագրի ոչ ոք չէ կարող հեռանալ իր երկրից: Իսկ անցագիր տալիս ամեն տեսակ արգելաօրինակներ են մէջտեղը գալիս: Բայց այդ անցագիրը կարող է կորչել, կամ ժամանակը անցնել ու դրանից ամեն տեսակ անախորժութիւններ են առաջ գալիս: Ասում են անցագիրները պէտք են նրա համար, որ ուստիկանութեան համար հեշտ լինի յանցաւորներին բռնելը: Բայց այդ ճիշտ չէ: Աւազակը, գողը միշտ կճարի իր համար անցագիր, մաքուր ազնիւ մարդն է միայն դրանից անախորժութիւնների հանդիպում: Արտասահմանում վաղուց արդէն վերացւած են անցագիրները, իսկ այնտեղի ուստիկանութիւնը անհամեմատ աւելի լաւ է յանցաւորներին բռնում: Անցագիրը գողին նոյնիսկ օգնում է թաղնելու. շինում է իր համար նոր անցագիր և ոչ ոք չի էլ կասկածում, թէ դա նա կարող է լինել:

Մեղանում էլ անցագիրը գողերի համար չէ մտցրւած, այլ գլխաւորապէս նրա համար, որ հեշտ լինի հարկեր ժողովելը: Բայց հարկերը, ինչպէս ասացի վերևը, պէտք է վերցնեն եկամուտից ու կայքից և ոչ թէ իրենց մարդուց. եթէ մարդը ոչինչ չունի, որից կարելի լինի հարկ վերցնել, էլ նրան բռնելու հարկ չկայ: Իսկ երբ նա լաւ տեղ գտնի, ինքը ոչ մի տեղ չի գնայ: Որտեղ որ նա գործ ունենայ ու կարգի ընկնի, այնտեղ էլ կարելի է նրան հարկի տակ դնել:

Մեղանում արդէն վաղուց է անցագիրները վերացնելու մասին խօսակցութիւն կայ, բայց մեր աստիճանաւորները սիրտ չեն անում միանգամից վճռել այդ:

Բացի անցագիրներից, մեղանում կան ուրիշ շատ բաներ, որ խանգարում են զբաղմունքների ու տեղափոխութեան ազատութեան: Օր. ուստիկանութիւնը իր իշխանութեամբ իրաւունք ունի արգելել շատ տեղերում ապրել և նոյնիսկ հեռացնել այն մարդկանց, որոնք տուն տեղ ունեն արդէն: Վերջին ժամա-

նակներս առանձնապէս շատ են աքսորում բանւորներին: Անհրաժեշտ է, որ այդպիսի կամայականութիւնները և միւս բոլոր արգելքները վերացնեն: Մահամաղորութեան մէջ պէտք է սահմանել մարդու զբաղմունքի ու բնակութեան տեղի լիովին ազատութիւն: Զրկել մարդուն այդ իրաւունքից միայն դատարանը կարող է, այն էլ մի որեւէ յանցանքի համար:

Միջին ազատութիւն—այս է երրորդ «ազատութիւնը», այսինքն այն իրաւունքը, որ պէտք է տրւի ռուսական պետութեան ամեն մի քաղաքացու: Այդ նշանակում է, որ հաւատի հարցում ոչ ոքի վերայ ոչ մի ճնշում չպէտք է գործադրել. ամեն մարդ ազատ է մտածել ու հաւատալ այնպէս, ինչպէս ինքը կուզէ, և ամեն մարդ ազատ պէտք է լինի ուրիշներին բացատրելու իր հաւատի վարդապետութիւնը: Եթէ չի կարելի թոյլ տալ ճնշում գործ դնել մարդու մարմնի վերայ, էլ առաւել չի կարելի բռնաբարել նրա միտքն ու խիղճը: Այն ինչ հիմա ռուսական պետութեան մէջ հազար ու մի տեսակ բռնաբարութիւններ ու հալածանքներ են գործադրում հաւատի համար: Դա մեզ շատ լաւ յայտնի է: Մեր կաշու վերայ մենք շատ անգամ ենք փորձել այդ: Առանձնապէս ծանր է հրէաների դրութիւնը: Այն հրէաները, որոնք չեն համաձայնում իրենց հաւատը փոխել, իրաւունք չունեն Ռուսաստանի մեծ մասում ապրելու, նոցա որդիներին չեն ընդունում դպրոցներ և այլն: Հերձաւորների ու աղանդաւորների աղօթատները փակում են, խլում են նոցա սրբոց պատկերները, եկեղեցական արարողութեան գրքերը և ուրիշ կալածքները, նոցա քահանաներին ու ուսուցիչներին բռնում ու բանտարկում են վանքերի և բանտերի մէջ. դէպքեր են եղել, երբ աղանդաւորներից մինչև անգամ խլել են նոցա երեխաներին, իսկ միքանիսներին (ինչպէս դուխօրներին) քշել են ամբողջապէս Սիբիր և ուրիշ տեղեր: Եւ այդ բոլորը միայն նրա համար, որ մարդիկ հաւատում ու ազօթում են իրենց հասկացողութեամբ: Իսկ բացատրել իր հաւատի վարդապետութիւնը, Ռուսաստանում ոչ ոք իրաւունք չունի, բացի ուղղափառներից. դա խիստ արգելւած է, նոյնիսկ ուղղափառներն էլ իրաւունք չունեն բացատրել Աստուծաշունչը ոչ այնպէս, ինչպէս բացատրում են հոգևորականները: Վերջա-

պէս 1905 թ. հրատարակեց հաւատոյ ազատութեան ուկագ: Բայց զբանով վերացեցին միայն ճշունքներից մի քանիսը, իսկ մեծ մասը դեռ մնում է: Բայց այդ ուկագը մնացել է միայն թղթի վերայ, իսկ աստիճանաւորները ու ոստիկանութիւնը գործում են առաջւայ պէս:

Իժար չէ, ի հարկէ, հասկանալ, թէ ինչու համար Ռուսաստանում մինչև հիմա չկայ խղճի ազատութիւնը, որը վաղուց արդէն գոյութիւն ունի եւրոպական միւս պետութիւնների մէջ, բացի Տաճկաստանից: Ուղղափառ հոգևորականութիւնը վաղուց արդէն դարձել է կառավարութեան ձեռքին խաղալիք: Դրա համար էլ նոքա ոչ թէ ամենից աւելի մտածում են հաւատը ճշմարիտ կերպով բացատրելու, այլ նրա մասին, որ կառավարութեանը դուր գան և լաւ արդիւնք ստանան: Միւս կողմից էլ կառավարութիւնը ցանկալով ուրիշ ազգերին ուսացնել, սկսում է հազար ու մի տեսակ ճշում ու հալածանք գործադրել նրանց կրօնի ու դաւանանքի վերաբերմամբ, որպէսզի դաւանանքը փոխել տալով ուսացման գործը աւելի հեշտանայ:

Ամենից ուղիղը և լաւը այն կլինէր, որ եկեղեցին պետութիւնից բաժանւի, այսինքն որոշել, որ ոչ մի իշխանութիւն հաւատի գործի մէջ չխառնւի: Թող ամեն մարդ հաւատայ, ինչպէս ուզում է և թող հաւատացողները ընտրեն իրենց համար, և թէ ուզում են, քահանաներ և եպիսկոպոսներ: Իսկ ոստիկանութիւնը միայն պէտք է հսկէ, որ ոչ ոք միւսի հաւատը չանպատելի:

Խօսքի եւ մասնուլի ազատութիւն: Անհրաժեշտ է, ի հարկէ, որ ամեն մարդ կարողանայ ազատ կերպով յայտնել իր մտքերը ոչ միայն հաւատի հարցում, այլ և միւս բոլոր հարցերում: Միայն այդ պայմաններում գիտութիւնը կարող է ազատ կերպով տարածւել ժողովրդի մէջ. իսկ այդ, ինչպէս առաջ ասացի, կարևոր է նրա համար, որ ժողովուրդը կարողանայ իր ուժերը զարգացնել, առհասարակ հարուստ ու բախտաւոր լինելու համար: Բայց ներկայ ժամանակումս մտքերն ու գիտութիւնները տարածւում են ժողովրդի մէջ ոչ միայն բերանացի խօսքով: Այժմ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի գրաւոր

խօսքը, այսինքն գրքերն ու թերթերը, որոնց միջոցով գիտնական, հասկացող մարդիկ կարողանում են իրենց մտքերը յայտնել ոչ միայն իրենց մօտիկներին ու ծանօթներին, այլ և ամենքին, որքան էլ որ նոքա հեռու գտնւեն: Դրա համար էլ անհրաժեշտ է, որ ամեն մարդ իրաւունք ունենայ ոչ միայն բերանացի, այլ և գրաւոր կերպով յայտնել՝ ուրիշներին այն ամենը, ինչ որ ինքը գիտի:

Այն ինչ մեզանում ներկայումս դրա վերաբերմամբ մեծ ճշունքներ են գործադրում: Ժողովներում, գումարումներում և այլ նման տեղերում ամեն բանի մասին խօսել թոյլ չեն տալիս: Մինչև անգամ մասնաւոր խօսակցութիւնների ժամանակ ստիպւած է մարդ վախենալով խօսել, որովհետեւ ամեն մի անզգոյշ խօսքի պատճառով կարող է անախորժութիւնների մէջ ընկնել: Իսկ զարգացած մարդկանց, որոնք կ'ցանկանան ժողովրդին բացատրել նրա իրաւունքները, բոլորովին արգելւում է նրա հետ խօսել, մանաւանդ բանւորների ու գիւղացիների. և ով բռնեց այդպիսի բանում, շատ հեշտութեամբ կարող է բանտ ընկնել կամ քսոսուել: Մամուլի, գրքերի ու թերթերի վերաբերմամբ աւելի խիստ ճշունքներ են գործադրւում: Օրինակ, ամեն մարդ իրաւունք չունի թերթ հրատարակել, և միայն նա կարող է, ում որ իշխանութիւնը թոյլ կ'տայ: Իսկ թոյլտուութիւն, մանաւանդ էժանագին թերթերի համար, շատ դժարութեամբ է տրւում, այն էլ միմիայն նըրանց, ով ոստիկանութեան աչքում լաւ մարդ է հաշւում: Տըպարան պահելու համար նոյնպէս թոյլտուութիւն է հարկաւոր, գրքեր կամ թերթեր ծախելու համար—այստեղ էլ առանց թոյլտուութեան ոչինչ չի կարելի անել: Ձրի գրքեր կամ թերթիկներ ցրելը նոյնպէս արգելւում է ոստիկանութիւնը: Բացի զբանից ամեն տալոյ գրաւոր համար գրաքննիչ է հիմնւած: Դա նշանակում է, որ նշանակւած են առանձին աստիճանաւորներ, և առանց նոցա թոյլտուութեան ոչ մի գիրք կամ թերթիկ չի կարող լոյս աշխարհ տեսնել: Աստիճանաւորները իրենց հայեցողութեամբ ջնջում են կամ ոչնչացնում իրենց դուր չեկած բաները, և դրա դէմ ոչինչ չի կարելի անել: Առանձնապէս խիստ միջոցներ են դրւած էժանագին գրքերի ու թեր-

թերի համար: Շատ անգամ թանգ գրքերի մէջ է թոյլ տրուում գրել այնպիսի բաների մասին, որ էժանագինի մէջ չի կարելի մի խօսք անգամ այդ մասին ասել: Այդպիսով կարծես թէ հարուստները իրաւունք ունեն շատ խմանալու, սովորելու, քան աղքատները, թէև առանց այն էլ աղքատները խաւարի մէջ են գտնուում:

Ասում են, որ գրաքննիչները ու միւս ճնշումները, որ գործ են դրում բերանացի ու գրաւոր խօսքի վերաբերմամբ, նրա համար են պէտք, որ մարդիկ միմիանց չ'փնասեն: Բայց դա բոլորովին սխալ բան է. ի հարկէ, կարելի է խօսքով մարդու փնասել, կարելի է նրա մասին սուտ բաներ ասել և այլն: Բայց քարով նոյն իսկ կարելի է սպանել մօտիկ մարդու, դանակով կարելի է մորթել: Եթէ այդպէս դատելու լինենք, այն ժամանակ փողոցի ամեն մի քարի ու տանը գտնւած ամեն մի դանակի համար նոյնպէս թոյլաւութիւն պէտք է: Այդ չկայ և չի էլ կարող լինել, որովհետև ուրիշ կերպ չի կարելի ապրել: Սօքրը աւելի պակաս վտանգաւոր զէնք է, քան քարն ու դանակը, և չի կարելի մարդկանց զրկել օգտակար Աստուածային պարգևի այդ իրաւունքով, որով նրանք զսնազանուում են անբան անասուններից: Իսկ եթէ մէկը խօսքով մի վերաւորանք պատճառի կամ փնասի ուրիշին, նրան պէտք է դատել ու օրէնքով պատժել: Դա միանգամայն բաւական է:

Իսկապէս այժմ էլ գրաքննիչները նրա համար են նշանակւած, որ թոյլերին հասուստներից պաշտպանեն. բոլորովին ընդհակառակը: Արգելում են գրել իշխանութեան ապօրինի գործերի մասին, արգելում են բացատրել ժողովրդին նրա իրաւունքները, արգելում են գրել գիւղացիների ու բանւորների կարիքների մասին: Ահա արգելւած բաները. միթէ դա արւում է թոյլերին պաշտպանելու համար: Ոչ, դա նրա համար է, որ աստիճանաւորները անարգել կարողանան իշխել ու հրամայել տգէտ ժողովրդին, ինչ որ ուզեն, դա նրա համար է, որ հարուստները հեշտութեամբ կեղեքեն խեղճ ժողովրդին: Դրա համար էլ խօսքի և մամուլի ազատութիւնը ժողովրդի կարևոր իրաւունքներից մէկն է հաշուում, և այդ իրաւունքը պէտք է մտցնել սահմանադրութեան մէջ:

Ժողովների և դաշնակցութիւնների ազատութիւն. Մի խելքը, ինչպէս ասում են, լաւ է, իսկ երկուսը — աւելի լաւ է: Դրա համար էլ շատ կարևոր է, որ մարդիկ կարողանան ժողովել միասին, քննել ու խորհրդակցել իրենց կարիքների մասին: Բացի դրանից, անհրաժեշտ է, որ մարդիկ կարողանան ազատ կերպով միանալ ու կազմել զանազան ընկերութիւններ ընկերակցութիւններ, դաշնակցութիւններ, միաբանութիւններ և այլն: Շատ բաներ միայն այն ժամանակ է հնարաւոր լինում կատարել, երբ մարդիկ միանում են և սկսում իրար օգնել: Այդ կարևոր է մանաւանդ գիւղացիների ու բանւորների համար: Հարուստ մարդը առանց այն էլ ուժեղ է, եթէ ինքն էլ չկարողանայ մի բան անել՝ ուրիշներին կվարձի: Իսկ աղքատները միացած միայն կարող են իրենց իրաւունքները պաշտպանել, միացած միայն կարող են իրենց կարիքներից շատերին բաւարարութիւն տալ:

Այն ինչ ներկայումս ոստիկանութիւնը շատ յաճախ արգելում է մարդկերանց մի տեղ ժողովել մի բանի մասին խորհրդակցելու համար: Ամեն մի ժողով կամ գումարումն, եթէ ոստիկանութեան կողմից թոյլատրւած չի, ոստիկանութիւնը համարում է ապօրինի և շատ անգամ ցրում է ուժով: Բացի այդ մեղանում չէ կարելի առանց թոյլաւութեան ոչ մի ընկերութիւն կամ ընկերակցութիւն հիմնել: Թոյլաւութիւն տրուում է մեծ դժւարութեամբ. իսկ բանւոր մարդկանց, երբ նոքա ուզում են միացած ուժերով իրենց շահերը պաշտպանել, բոլորովին արգելւում է որևէ դաշնակցութիւն կազմելը:

Այդ պատճառով էլ անհրաժեշտ է, որ սահմանադրութեան մէջ բոլորի համար ժողովելու և ազատ ամեն տեսակ ընկերութիւններ կազմելու իրաւունքը սահմանել: Այդ տեղ ոստիկանութիւնը միայն պիտի հետևի, որ մարդիկ այդ գործում միմիանց չխանգարեն: Եթէ զանազան տեսակ մարդիկ ժողովին ու օրէնքին հակառակ մի բան անեն, նոցա կարելի է դատի ենթարկել: Բայց քանի դեռ մարդ հակառակ օրէնքի ոչինչ չի արել, չի կարելի զրկել նրան ուրիշների հետ միասին խօսելու, խորհրդակցելու և գործելու իրաւունքից:

Պետիցիայի (հանրագիր) ազատութիւն: Ամեն մարդու

իրաւունք պէտք է տրւի առանձին կամ ուրիշներէ հետ միասին կառավարութեան խնդիրներ ու յայտագրեր տալու, ինչպէս իր անձնական կարիքներէ, այնպէս էլ հասարակական կարիքներէ համար: Կառավարութիւնն էլ իր կողմից պարտաւոր է ամեն մի խնդիր ու յայտագիր նայելու և պատասխանելու: Իսկ հիմա, ինչպէս գիտէք, մինչև անգամ խնդիրներ տալ արգելում են շատ զէպքերում, թէև ամեն կառավարութիւն պէտք է գիտենայ, թէ ինչ է ուզում ժողովուրդը, որպէսզի յարմարէի նրա ցանկութիւններին ու պէտքերին:

Ես թւեցի գլխաւոր ազատութիւնները, այսինքն այն իրաւունքները, որ պէտք է տրւեն ամեն մի մարդու: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ բոլորի համար էլ այդ իրաւունքները պէտք է հաւասար լինեն: Չի կարելի, օրինակ, թոյլ տալ, որ ազնւականները աւելի իրաւունք ունենան, քան գիւղացիները, կամ հրէաներին արգելել անել այն, ինչ որ կարող են անել սոււնները: Ռուսական պետութեան մէջ բոլորը պէտք է հաւասար լինեն օրէնքի առաջ, այսինքն, պէտք է իրաւունքների հաւասարութիւն լինի: Ոչ ոք չի կարող ունենալ այնպիսի արտօնութիւններ, որոնք չունեն ուրիշները և ոչ ոքի իրաւունքները առանց դատի չի կարելի սահմանափակել: Եւ միայն այն ժամանակ, երբ ժողովուրդի իրաւունքները կ'սահմանւին և երբ բոլոր քաղաքացիները օրէնքի առաջ հաւասար կ'լինեն, միայն այն ժամանակ ամեն մէկը հնարաւորութիւն կ'ունենայ հանգիստ ապրելու, առանց վախելու, որ մի ուրիշը զօրով կ'խառնւի նրա անձնական գործերի մէջ:

Հասարակական գործերի տէրը պէտք է լինի ինքը ժողովուրդը, կամ այն տեղի ընակչութիւնը, որին որ վերաբերում է գործը: Ամենագլխաւորը և ընդհանուր ժողովրդական գործը, դա—օրէնսդրութիւնն է, այսինքն օրէնքներ հրատարակելը: Եթէ օրէնքները վատ են, կեանքը չի կարող լաւ դրնալ: Մինչև հիմա մեզանում օրէնքները կազմում էին աստի-

ճանաւորները, որոնք, ինչպէս ասացի, ժողովրդի կարիքները չգիտեն, և առհասարակ դա նրանց դործը չէ: Օրէնքներ պէտք է կազմի ինքը ժողովուրդը:

Ինքը ժողովուրդը ամբողջովին վերցրած, ի հարկէ, չէ կարող օրէնքներ կազմել: Դրա համար պէտք է ընտրւեն առանձին լիազօրներ, կամ ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Միայն անհրաժեշտ է, որ ներկայացուցիչներ ընտրի ոչ միայն մի դասակարգ, կամ միայն հարուստները, այլ իսկապէս ինքը ժողովուրդը—բոլոր հասակաւոր ընակչութիւնը, ինչպէս տղամարդիկ, այնպէս էլ կանայք: Դրա համար էլ ընտրողական իրաւունքը, այսինքն ընտրելու իրաւունք պէտք է տրւի բոլորին, կամ, ինչպէս ասում են, պէտք է լինի ընդհանուր:¹⁾

Ընտրութիւնները, ի հարկէ, կարող են զանազան կերպով լինել: Կարելի է, օրինակ, այս ձևով ընտրութիւններ անել. սկզբում լիազօրներ ընտրւեն գիւղից, յետոյ սոքա, ընտրւածները ժողովեն մի կենտրոնական աւանում ու կ'ընտրեն նոր լիազօրներ, սոքա էլ կզան գաւառական կենտրոնը և կ'ընտրեն լիազօրներ նահանգականի համար, վերջինները, վերջապէս, հաւաքելով նահանգական քաղաքը կ'ընտրեն լիազօրներ օրէնսդիր ժողովի համար: Այդպիսի ընտրողութիւնը կոչւում է բազմաստիճան: Բայց այդ զէպքում ժողովուրդը համարեա բոլորովին չի ճանաչի իր ներկայացուցիչներին, որովհետև

¹⁾ Գրքի սկզբում ես յիշեցի, որ աստիճանաւորները ներկայումս համաձայնել են թոյլ տալ ժողովրդի ներկայացուցիչներին մասնակցել օրէնքներ կազմելու մէջ, դրա համար էլ արդէն հրատարակած է օրէնք (Պետական Դումայի կանոնադրութիւն): Այն հրովարտակում յայտնեց ժողովրդին, որ ընտրւածները պիտի բոլոր ընակչութիւնից լինեն: Բայց իսկապէս ընտրութիւններին պիտի մասնակցեն վերջին օրէնքով հասակաւոր ընակչիչների 50% ոչ աւել, այսինքն 100-ից 5 հոգի: Այդպէս օրինակ քաղաքներում ընտրութիւններին մասնակցել կարող են միայն սեփական բնակարաններ ունեցողները, կամ մեծ առձիկներ ստացողները—այսինքն միայն հարուստ մարդիկ: Իսկ ինչ որ վերաբերում է քաղաքի բանւորներին, սոքա էլ շատ քիչ մասով կարող են մասնակցել, այն էլ մեծ, որոշ սահմանափակումներով:

վերջ ի վերջոյ նոցա կընտրեն շատ քիչ ընտրողներ: Բացի այդ, նահանգական քաղաքը ժողոված ընտրողներին հեշտ է վախեցնել կամ կաշառել: Եւ վերջապէս նկատուած է, որ բազմաստիճան ընտրութիւնների ժամանակ ժողովրդական ներկայացուցիչներ ընտրուած են միշտ հարուստներ: Դրա համար էլ անհրաժեշտ է ուղղակի ընտրողութիւն, այսինքն, որ ամեն մի քաղաքացի կարողանայ ուղղակի իր ձայնը տալ նրան, որին համարուած է ամենից յարմար: Յետոյ հաշուած են, օրինակ գաւառում, զանազան թեկնածուների ստացած ձայները և ընտրուած հաշուած է նա, ով ամենից շատ ձայն է ստացել: Հեշտ է հասկանալ, որ վախեցնել կամ կաշառել ամբողջ գաւառը դժուար է, դրա համար էլ այդ եղանակով կատարուած ընտրողութիւնները ամենից աւելի ուղիղ են լինում¹⁾:

Յետոյ, անհրաժեշտ է, որ ընտրողութիւնների ժամանակ բոլոր դասակարգերը միատեսակ իրաւունքներ ունենան, և որ ամեն մի ընտրող միայն մի ձայն ունեայ, այսինքն պէտք է, որ ընտրողական իրաւունքը բոլորի համար լինի հաւասար: 2):

1) Պետական Դումայի ընտրողութիւնները այսպէս են. խոշոր կալւածատէրերի, գործարանատէրերի և քաղաքների բընակիչների համար—երկաստիճան, գիւղացիների համար չորս աստիճան: Դա այսպէս կազմակերպուած կըլինի: Կալւածատէրերը, օրինակ, կըհաւաքեն գաւառական քաղաքում և կընտրեն իրենցից լիազօրներ նահանգականի համար, որտեղ արդէն կընտրեն Դումայի անդամներ: Իսկ գիւղացիների ընտրութիւնը այս ձևով կըլինի. սկզբում շինական ժողովները, որ հէնց իրենք չեն կազմուած ամբողջ ժողովրդից, այլ նրա ներկայացուցիչներից, կընտրեն ընտրողներ գաւառական քաղաք գընալու համար, իսկ սոքա ժողովելով գաւառական քաղաքը, կընտրեն ներկայացուցիչներ նահանգական ժողովների համար:

2) Պետական Դումայի ընտրողութիւնները անհաւասար են, որովհետև կալւածատէրերը, վաճառականները, գործարանատէրերը իրանց թւի հետ համեմատած աւելի շատ ներկայացուցիչներ կուղարկեն նահանգական ժողովները: Իւրաքանչիւր դասակարգի ընտրողների թիւը ոչ թէ ընակչութեան համեմատ է նշանակուած, այլ իւրաքանչիւր դասակարգին պատկանած կարողութեան արժէքի համեմատ: Այդպիսով այստեղ էլ հարուստներին առաւելութիւն է տրուած:

վերջապէս անհրաժեշտ է, որ ամեն ընտրող իր ձայնը կարողանար գաղտնի տալ (օրինակ թերթի վերայ գրի թեկնածուի անունը ու դնի արկղի մէջ այնպէս, որ ոչ ոք չտեսնի, թէ ինչ անուն է նրա վրա գրած): Դա նրա համար է պէտք, որ հարուստներն ու ուժեղները չստիպեն աղքատներին ու խեղճերին ձայն տալ իրենց թեկնածուներին:

Կարճ ասած, ժողովրդական ներկայացուցիչների ընտրողութեան ժամանակ ձայնաւորութիւնը պէտք է լինի ընդհանուր, ուղղակի, հաւասար և գաղտնի:

Այդ ձևով ընտրուած ներկայացուցիչները պէտք է իրաւունք ունենան նոր օրէնքներ հիմնելու, հսկող վերացնելու և առանց նրանց համաձայնութեան ոչ մի օրէնք չի կարող ոչ նոր մտցնել, ոչ էլ վերացել: Բացի այդ պէտք է սահմանել, որ ամենից կարևոր օրէնքները—եբբ արդէն նոր կարգերը հաստատած կլինեն—մտցնեն ու վերացեն միայն ընդհանուր ժողովրդի համաձայնութեամբ: Դրա համար ժողովրդի ներկայացուցիչների մշակած օրէնքը պէտք է ընդհանուր ժողովրդական քէարկութեան ենթարկել, այսինքն ամեն հասակաւոր մարդ պէտք է իր ձայնը տայ, համաձայն է, թէ ոչ: Մի որևէ հարց ընդհանուր ժողովրդական քէարկութեան դնելը կոչուած է բեֆերենդում: Սահմանադրութեան մէջ պէտք է սուսած լինի, թէ ինչ դէպքերում է պէտք բեֆերենդումը, ընդհանուր ժողովրդական վճիռը:

Բացի օրէնքներ հրատարակելուց, մի ուրիշ խիստ կարևոր ընդհանուր ժողովրդական գործ է նարկեր որոշելը ու պետական ծախսեր անել: Հարկերը պէտք է որոշեն միայն օրէնսդրական եղանակով, այսինքն ժողովրդական ներկայացուցիչների ձեռքով: Առանց նրանց համաձայնութեան ոչ մի հարկ չէ կարող մտցնել: Բացի այդ, ժողովրդական ներկայացուցիչները ամեն տարի պէտք է քննեն ծախսերի նախագիծը և որոշեն՝ ինչի համար և որքան կարելի է ժողովրդական փող ծախսել: Նոքա էլ պէտք է ստուգեն կատարուած ծախքերը:

Տեղական հարկերը (նահանգական, գաւառական և այլն) ինչպէս և տեղական ծախքերը պէտք է որոշեն համայնական ժողովները և ի հարկէ, այստեղ էլ ձայնաւորների պէտք է ընտր-

ւեն նոյնպէս ընդհանուր, ուղղակի, հաւասար ու գաղտնի ձևով:

Երբորդ կարևոր պետական գործը—դատարանն է: Եթէ դատարանները անկանոն են, ոչ ոք չի կարող հաւատացած լինել իր իրաւունքների անձեռնմխելութեան մէջ և ոչ ոք չի կարող հանգիստ լինել, որ իր աշխատանքը ձեռքիցը չեն խլել, որ իր պատիւը, մինչև անգամ իր կեանքը ապահով է: Իսկ որպէսզի դատաւորները բոլոր գործերը խղճով վճեն, նոքա պէտք է անկախ լինեն, այսինքն, որ ոչ մի իշխանութիւն ոչ ուղղակի և ոչ անուղղակի միջոցներով չկարողանայ նոցա վերայ ազդեցութիւն ունենալ: Քրէական գործերի համար ամենալաւը հաշուում է երգեալներէի դատարանը: Հիմա շատ կարևոր գործեր (օրինակ բոլոր այն գործերը, որ վերաբերում է ոստիկանութեան ու ծառայողներին) քննուում են առանց երգեալներէի: Իրա համար էլ արհրաժեշտ է, որ բոլոր այն գործերը, երբ դատապարտեալները կարող են իրաւունքներից զրկւել, քննւեն երգեալներէի միջոցով: Իսկ ինչ որ վերաբերում է փոքրիկ յանցանքներին, այդպիսի գործերը պէտք է յանձնել հաշտարար դատաւորներին: Հաշտարար դատաւորները պէտք է ընտրւեն համայնական ժողովներում, իւրաքանչիւր տեղի բոլոր ազգաբնակչութեան կողմից:

Մասնաւոր մարդկերանց միջի վէճերի քննութեան համար, կամ այսպէս կոչւած քաղաքացիական գործերի համար դատաւորներ պէտք է նշանակւեն զարգացած մարդիկ, որոնք սովորել են դատաստանական գործը, գիտեն օրէնքներ և եղել են համալսարաններում: Իսկ փոքրիկ քաղաքացիական գործերը կարող են վճել հաշտարար դատաւորները:

Որպէսզի դատաւորները կարողանան գործերը խղճով վճել, ինչպէս ասացի, նոքա պէտք է անկախ լինեն: Իրա համար պէտք է նոքա լինեն անփոփոխելի, այսինքն նոքա չեն կարող հեռացւել իրենց պաշտօնից, եթէ իրենք չեն ցանկանում և եթէ դատարանը այդ չէ վճել: Ոչ մի իշխանութիւն իր հայեցողութեամբ իրաւունք չունի նոցա հեռացնելու: Այդ նրա համար պէտք է անել, որ նոքա գործերը վճեն արդարադատութեամբ և ոչ թէ իշխանութեան կամքը կատարել աշխա-

տեն: Իրա համար վերջինս չպէտք է նոցա պարզկատէր աստիճաններով, շքանշաններով կամ ոտճիկը աւելացնելով:

Ամեն դատարան պէտք է լինի բաց, այսինքն դատը պիտի բոլորի աչքի առջև կատարել և ամեն ցանկացող պէտք է իրաւունք ունենայ գալ ու լսել, ինչպէս են վճուում այս կամ այն գործը: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ դատաւորները կվախենան բոլորի աչքի առաջ հոգիները մեղքի մէջ գցել և իրենց գործին աւելի ուշադրութեամբ կվերաբերւեն, քան թէ մենակ վճելու ժամանակ:

Վերջապէս չորրորդ կարևոր հասարակական գործը—կառավարելն է, այսինքն ժողովրդական ներկայացուցիչներէի մշակած օրէնքների և դատաստանական վճիռների գործադրութիւնն է: Իրա համար պէտք են պաշտօնեաներ (նախարարներ, նահանգապետներ, ոստիկաններ, ամեն տեսակ աստիճանաւորներ և այլն) կամ, ինչպէս այդ բոլորը միասին կոչուում է, ադմինիստրացիա, վարչութիւն: Ժողովրդին ի հարկէ լաւ վարչութիւն է պէտք. իսկ դրա համար վարչութիւնը պէտք է նախ և առաջ խիստ ու ճիշտ կատարէ բոլոր օրինակները և դատաստանական վճիռները, և երկրորդ իր գործին պէտք է ուշադրութեամբ վերաբերել, պէտք է ամենից շատ հոգ տանի ոչ թէ իր յարմարութիւններէ, այլ ժողովրդի օգտի մասին:

Պաշտօնեաները կարող են ժողովրդից ընտրւել և կամ բարձր իշխանութիւնից նշանակւել: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ընտրովի պաշտօնեաները աւելի ուշադրութեամբ կվերաբերւեն ժողովրդի կարիքներին, որովհետև կը վախենան, որ միւս անգամ իրենց չեն ընտրել, եթէ իրենց պարտականութիւնները անբարեխիղճ, վատ կերպով կատարեն: Իրա համար քիչ թէ շատ աչքի ընկնող պաշտօնները պէտք է ընտրովի մարդկանց տրւեն:

Բացի դրանից անհրաժեշտ է, որ բոլոր պաշտօնական անձնաւորութիւնները պատասխանատու լինեն օրէնքի առաջ այսինքն, որ ամեն մի սպօրինի գործի կամ գործին անուշադիր վերաբերելու համար ամեն մարդ կարողանայ նոցա դատաստանի առաջ բերելու: Հիմա, ինչպէս ասացի, պաշտօ-

նեաներին ու ոստիկանութեանը միայն իրենց իշխանութիւնը իրաւունք ունի դատի ենթարկելու, որը շատ անգամ իր ստորագրեալների յանցանքը ծածկում է: Իսկ երբ ամեն մարդ իրաւունք կունենայ դատարանին դիմելու ու պահանջելու, որ պատժեն ֆրասակար գործի համար, կամ առնեն աստիճանաւորների ու ոստիկանութեան կարգադրութիւնից հասած ֆրասները, այն ժամանակ վերջինները կ'վախենան մարդկանց իրաւունքներին դիպչել և կ'յիշեն, որ նոքա ընտրւած են ժողովրդի համար և ոչ թէ հակառակը:

Իսկ գլխաւոր պաշտօնական անձինք, այսինքն նախարարները, որոնցից կախումն պէտք է ունենան բոլոր նշանակովի աստիճանաւորները, պէտք է պատասխանատու լինեն ոչ միայն օրէնքի առաջ, այլ և ժողովրդի ներկայացուցիչների ժողովի առաջ: Այդ կ'նշանակի, որ նախարարներ կարող են լինել միայն նոքա, որոնց գործունէութիւնը հաւանութիւն կը գտնի ժողովրդի ներկայացուցիչների մեծամասնութեան կողմից: Իսկ եթէ ժողովրդի ներկայացուցիչների ժողովը կայանի իր անվստահութիւնը դէպի նախարարները, նոքա պարտաւոր են թողնել իրենց պաշտօնը, նոր նախարարներ պէտք է նշանակեն այնպիսի մարդիկ, որոնք համաձայն են ժողովի մեծամասնութեան հետ:

Բացի ընդհանուր պետական գործերից, ժողովրդի համար շատ կարեւոր նշանակութիւն ունեն տեղական կոչւած գործերը: Ամեն մի գիւղ ու քաղաք, ամեն մի գիւղախումբ, գաւառ կամ նահանգ ունի իր գործերը, որոնց մէջ միայն այն վայրերն են շահագրգռւած: Հասկանալի է, որ հասարակութեան ներկայացուցիչները ժամանակ չեն ունենայ այդպիսի գործերով զբաղւելու, և հարկաւոր էլ չէ որ նրանք ղրանով զբաղւեն: Այդ գործերի տէրը պէտք է լինի այն տեղի ազգաբնակիւթիւնը, որին որ գրանք վերաբերում են: Այդպիսի տեղական ինքնավարութիւն Ռուսաստանում, թէև ոչ ամեն տեղ, այժմ էլ գոյութիւն ունի: Բայց այդ գործն էլ անկանոն է կազմակերպւած: Գիւղերի և գիւղախմբերի ժողովներին մասնակցում են միայն գիւղացիները, իսկ դրանցից առնւում են բոլոր հարկերը, որոնք անհրաժեշտ են գիւղական և գիւղա-

խմբային կարիքների համար: Օրինակ՝ գիւղախմբի վարչութիւնից օգտւում են բոլոր բնակիչները—և՛ գիւղացիները, և՛ առևտրականները, և՛ կալաճատէրերը: Իսկ պահպանել պարտաւոր են միայն գիւղացիները: Զեմսովօ ունեցող նահանգներում և քաղաքային խորհրդներում ընդհակառակը՝—այնտեղ կառավարում են գլխաւորապէս հարուստ մարդիկ—կալաճատէրեր, վաճառականներ, տնատէրեր և նրանք էլ վարում, ուղղութիւն են տալիս բոլոր գործերին, թէև դրամը հաւաքւում է ամբողջ ազգաբնակիւթիւնից և բոլոր բնակիչները շահագրգռւած են զեմսովօի և քաղաքային տնտեսութեան կանոնաւոր ընթացքով: Բացի դրանից այժմ ամենևին բոլոր տեղական գործերը չեն գտնւում տեղական ինքնավարութեան ձեռքում:

Շատ գործեր կատարւում են վերեից նշանակւած պաշտօնեաները. ոստիկանութիւնն էլ կախւած է Պետերբուրգից ուղարկւած նահանգապետներից: Վերջապէս նոյն իսկ այն գործերը, որոնք թողնւած են տեղական ազգաբնակիւթեանը, այդ գործերն էլ նա չէ կարող կարգադրել ինքնուրոյն կերպով: Զեմսիկ գլխաւորն, օրինակ, կարող է չհամաձայնել գիւղական հասարակութեան վճիռներին և այն ժամանակ այդ վճիռը ոչ մի ոյժ չի ունենայ: Նահանգապետը կարող է արգելել զեմսովօի ժողովի և քաղաքային խնդրի այս կամ այն վճիռը, և այլ ևս այդ վճիռը գործադրել չէ կարելի:

Այդ պատճառով անհրաժեշտ է բոլորովին փոխել տեղական գործերի վարչութեան ձևը: Անհրաժեշտ է, որ բոլոր տեղական գործերի լիակատար տէրը լինի ժողովուրդն ինքը: Գիւղերում և մանր քաղաքներում կարող են վճռել այդ գործերը բոլոր բնակիչները ժողովները, իսկ աւելի խոշոր քաղաքներում, նոյնպէս և գիւղախմբերում, գաւառներում և նահանգներում պէտք է հիմնեն ընտրւած ներկայացուցիչների (ձայնաւորների կամ իրաւասուների) ժողովներ: Ընտրութիւնները կատարւելու են այդտեղ էլ այնպէս, ինչպէս ընդհանուր ժողովրդական ժողովների համար—ընդհանուր, ուղղակի, հաւասար և գաղտնի ձայնատուութեան եղանակով: Համաժողովներ և ժողովների որոշումները պէտք է գործադրեն նրանց ըն-

տրած կամ նշանակած պաշտօնեաները: Ոչ մի պաշտօնեայ (չինօվնիկ) իրաւունք չպէտք է ունենայ խառնելու տեղակա՞ն ժողովների որոշումներին ու կարգադրութիւններին: Իսկ եթէ այդ ժողովները կը խախտեն օրէնքը կամ սրա ու նրա շահերը, այն ժամանակ պէտք է դիմել դատարան, թողնաքննէ գործը:՝

Յատկապէս կարևոր է, որ ոստիկանութիւնը ենթարկւի ժողովրդին, որովհետև միայն այն ժամանակ նա կձառայէ ժողովրդին, ոչ թէ կը բռնադատէ նրան:

Բացի դրանից անհրաժեշտ է աչքի առաջ ունենալ որ Ռուսաստանը շատ մեծ է և բազմազան: Կարգադրել, որ ամեն տեղ լինեն բոլորովին միատեսակ կարգեր և գործեն միևնոյն օրէնքները՝ շատ դժուար է և նոյն իսկ անկարելի: Մի տեղի համար լաւ օրէնքներն ու կարգերը կարող են բոլորովին անպէտք լինել մի ուրիշ տեղի համար, որը գտնուում է բոլորովին տարբեր պայմաններում: Չի կարելի թոյլ տալ, որ մի քանի վայրեր ու որոշ նահանգներ ճնշեն ու նեղեն միւսներին: Բոլորն էլ իրանց գործերում պէտք է ազատ լինեն: Այն իոչ կարող է պատահել, որ ժողովրդական ներկայացուցիչները, չը գիտենալով բոլոր տեղական առանձնայատկութիւնները, կը հաստատեն մի այնպիսի օրէնք, որը, ժողովրդի մեծամասնութեան համար օգտակար լինելով հանդերձ՝ մի քանի վայրերի համար անիրագործելի կամ նոյն իսկ վնասակար կը լինի: Այդ պատճառով այն շրջաններին, որոնք տարբերում են Ռուսաստանի միւս մասերից, պէտք է տալ ինքնավարութիւն (աւտօնօմիա), այսինքն՝ եթէ ազգաբնակչութիւնը ցանկանայ, թողնել իրանց հաստատելու իրանց համար լաւագոյն կարծւած կարգերը, իրանք թող հրատարակեն այնպիսի օրէնքներ, որոնք իրանք կը համարեն յարմար իրենց համար:

Ինքնաւարութիւնը յատկապէս անհրաժեշտ է ուսական պետութեան մի քանի ծայրագաւառների համար, ուր բնակւում են ոչ թէ ուսաներ, այլ ուրիշ ժողովրդներ, որոնք ունեն իրանց յատուկ կրօնը, առանձին լեզուն և իրանց յատուկ սովորութիւնները: Ոմանք կարծում են, որ աւտօնօմիան կառաջացնէ պետութեան բաժանումը: Եթէ թողնենք լեհերին, լիտւաններին, լատիշներին, հայերին, վրացիներին և լայն

իրանք իրանց որոշելու իրանց երկրում կարգ ու կանոն և իրանք հրատարակեն իրանց համար օրէնքներ, այն ժամանակ, ասում են ոմանք,—նրանք կրաժանեն Ռուսաստանից և կըկազմեն անկախ պետութիւններ: Բայց այդ տեսակէտն ինքնավարութեան վերաբերմամբ բոլորովին սխալ է: Կան պետութիւններ,—շատ զօրեղ և հարուստ պետութիւններ, ինչպէս օրինակ՝ Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները,—որոնք ամբողջապէս բաղկացած են ինքնավար նահանգներից: Այնտեղ ամեն մի նահանգ ինքն է հրատարակում իր օրէնքները և հաստատում իր ուզած կարգերը: Սակայն, չնայելով դրան, չկայ մի ուրիշ աւելի հաստատուն և համերաշխ պետութիւն՝ ինչպէս Միացեալ Նահանգները: Նոյն տեսակ դաշնակցութիւն (Ֆէդերացիա) կամ ինքնուրոյն (աւտօնօմ) շրջանների միութիւն է ներկայացնում նաև Շվեյցարիան,—սակայն նա էլ ամենահամերաշխ և ամենախաղաղ պետութիւնն է: Անգլիան ունի գաղութներ աշխարհի զանազան մասերում և նրանք համարեա բոլորն էլ ինքնավար կամ աւտօնօմ են. սակայն այդ գաղութներից ոչ մէկը երևի չի ցանկայ բաժանել: Այժմ մանրիկ պետութիւնները դժուարութեամբ են կարողանում ապրել և դրա համար էլ փոքր ժողովուրդներն աշխատում են միասին լինել մեծերի հետ:

Նոյնը կլինի և մեզանում: Ճշմարիտ է վերջին ժամանակները Լեհաստանում, Լիտւայում, Կովկասում և այլն՝ տեղի են ունենում ամեն տեսակ խառնակութիւններ: Բայց նոյնպիսի խռովութիւններ կատարւում են նաև ամբողջ Ռուսաստանում: Բոլորի համար էլ ապրելը դժուարացել է և բոլորն էլ նոր կարգեր են ուզում: Իսկ ծայրագաւառներում ապրելը բոլորովին անհնար է դառել: Եթէ որ Ռուսաստանում գիւղացիները, բանւորները և ամբողջ աշխատաւոր ժողովուրդը ճնշւած են, Լեհաստանում, Լիտւայում և այլ տեղերում նրանք աւելի ևս ճնշւած են: Բացի միւս բոլոր ճնշումներից, ուսու կառավարութիւնը միջամտում է նրանց կրօնին և կրօնական գործերին, արգելում է ուսում տալ երեխաներին մայրենի լեզով, ստիպում դատուել, վճիռներ կատարել և բոլոր գործերը վարել ուս-

սերէն լեզուով, որը նրանք չեն հասկանում, և այլն: Կարելի է ասել, որ ներկայ կառավարութեան օրով լեհերը, լիտովցիները լատիշները, վրացիները և հայերն ասելի վատ վիճակի մէջ են, քան ուրաները թաթարական տիրապետութեան ժամանակ: Գոնէ թաթարները չէին խառնուում մեր կրօնի և ներքին գործերի մէջ: Ինքնըստինքեան հասկանալի է ուրեմն, որ ծայրագաւառներում ժողովուրդը դժգոհ է իր վիճակից և, նրան հնազանդութեան մէջ պահելու համար, ստիպւած է կառավարութիւնն այնտեղ ունենալ մշտապէս բազմաթիւ զօրք և ոստիկանութիւն: Իսկ եթէ ամենքին ազատութիւն տրել և ամեն մի ազգի թոյլատրելի կարգաւորել և ապրել այնպէս՝ ինչպէս ինքն է ուզում, այն ժամանակ նրանցից ոչ մէկը չի ցանկայ բաժանուել Ռուսաստանից:

Այդ բանում լաւ օրինակ տւեց Ֆինլանդիան: Համարեա հարիւր տարի այդ նահանգն ինքնավարութիւն ունէր, և Ֆինլանդացիներն ամենաբարեկամական յարաբերութիւնների մէջ էին ապրում ուրաների հետ: Բայց սրանից 10 տարի առաջ ոուս կառավարութեան, առանց որեւէ պատճառի, խելքին փչեց խլել Ֆինլանդացիներից նրանց իրաւունքները. սկսեց ոչնչացնել Ֆինլանդական օրէնքները և մտցնել իր սեփական օրէնքները: Ֆինլանդիա ուղարկեց իր պաշտօնեաներին և իր ոստիկանութիւնը, սկսեց ամեն տեղ մտցնել ոուսաց լեզուն և այլն: Ֆինլանդիայում անմիջապէս սկսեցին խռովութիւններ, դժգոհութիւններ, սպանութիւններ. քիչ էր մնացել, որ գործը հասնէր բացարձակ ապստամբութեան, և ոճանք սկսեցին մըտածել բաժանուել Ռուսաստանից և միանալ Շվեդիային: Բարեբախտաբար ոուս կառավարութիւնը զիջեց և Ֆինլանդացիներին վերադարձրեց իրանց իրաւունքները: Ֆինլանդիան անյայտ հանդարտեց և այժմ ոչոք չի մտածում բաժանուելու մասին: Ճիշտ այդպէս էլ կհանգստանան ոուսական պետութեան կազմի մէջ եղած միւս բոլոր ժողովուրդները, երբ նրանց ինքնավարութիւն կը տրել:

Յամենայն դէպս ոուս ժողովուրդը չը պէտք է նոյնիսկ մտածէ ուժով պահել նւաճւած կամ նրա հետ միացած ժողովուրդներին: Հարիւրաւոր տարիներ ոուսական պետութիւնը

զրադւած է եղել նւաճումներով, և զրանից ոչինչ չէ դուրս եկել, բացի ժողովրդի քայքայումից և ընդհանուր աղքատութիւնից: Շատ հողեր արդէն գրաւել է ուրիշներուց ոուս կառավարութիւնը, իսկ գիւղացին՝ միւսնոյնն է՝ էլի հող չունի: Վերջերս կառավարութիւնը գրաւեց մի անագին երկիր—Մանջուրիան, բայց զրանով չըբաւականանալով, պալատական բարձր պաշտօնեաները մտածեցին խլել և յափշտակել կօրէական անտառները: Այժմ բոլորը գիտեն, թէ զրանից ինչ դուրս եկաւ, հարստացան Բեգօրրազօֆները և Ալէքսէեֆները, գեներալները և ինտենդանտները, իսկ ոուս ժողովուրդը նրանց յափշտակութեան փոխարէն վճարեց իր արիւնքը:

Ուրիշ ժողովրդի հաշուով ապրել չէ կարելի, ոուս ժողովուրդն այդ բանը չի ուզի անգամ: Նա ինքն իրան լաւ կը կարողանայ պահել, միայն թէ ազատուի պաշտօնեաների (չինօֆեիկների), գործարանատէրերի և կալաժատէրերի իշխանութիւնից, որոնք յափշտակել են նրա սեփական հողը, որոնք ապրում են նրա սեփական հաշուով:

Միւս բոլոր ժողովուրդների էլ անագին մասը գիւղացիներ և բանւորներ են և, ի հարկէ, նրանք չեն կարող համարել ոուս գիւղացիների և բանւորների թշնամի միայն նրա համար, որ խօսում են ուրիշ լեզուով: Ովքեր որ աշխատում են զրգուել ոուս ժողովուրդին լեհերի, հայերի և հրէաների դէմ, իսկապէս ցանկանում են իրար հետ կուսեցնել եզրայրներին, որոնք միասին պէտք է կուեն իրանց ազատութեան համար, միասին կրուեն իրանց ճնշողների դէմ, ովքեր էլ որ լինեն այդ ճնշողները, որ ազգութիւնից էլ նրանք սերւած լինեն:

Ռուս ժողովրդի համար մի բան է կարևոր—ապրել խաղաղ իր զրացիների հետ և մանաւանդ այն ժողովուրդների հետ, որոնք նրա հետ միասին կազմում են ոուսական պետութիւնը: Իսկ զրա համար միայն մի միջոց կայ—ամենքին ազատութիւն տալ թող ամեն ժողովուրդ կարգաւորել ինչպէս կուզէ, թող ամեն մի ժողովուրդ ինքնավար լինի:

Եւ այն ժամանակ ոուսական պետութիւնն էլ կը դառնայ մի համերաշխ ընտանիք, որի մէջ բոլորն էլ հաւասարապէս ապրաւ են:

Ուրեմն, որպէսզի ժողովրդի գործերը լաւ գնան, անհրաժեշտ է. — առաջին, որ օրէնքները հրատարակեն ժողովրդի ներկայացուցիչները, իսկ մի քանի առանձնապէս հարկաւոր դէպքերում հաստատուեն ամբողջ ժողովրդից: Երկրորդ, որ հարկերը դրեն և ժողովրդի փողերը ծախսուեն միայն ժողովրդի ներկայացուցիչների ցուցմունքով ու նրանց հսկողութեան տակ: Երրորդ, որ դատարանը լինի անկախ և գործերը վճուի օրէնքի համաձայն և ոչ թէ այնպէս, ինչպէս կհրամայի իշխանութիւնը: Եւ չորրորդ, որ վարչութիւնը կամ գործադրող իշխանութիւնը պատասխանատու լինի օրէնքի առաջ, իսկ նախարարները բացի դրանից պատասխանատու լինեն ժողովի առաջ:

Հինգերորդ՝ — որ բոլոր տեղական գործերում լիակատար տէր լինի այն գիւղի, այն քաղաքի կամ նահանգի ազգաբնակիչութիւնը, որոնց ազգաբնակիչութեանն են վերաբերում այդ գործերը.

Եւ վեցերորդ, — որ մնացած Ռուսաստանից իր ժողովրդով կամ որևէ ուրիշ պայմանով տարբերող շրջաններին և ծայրագաւառներին արևի ինքնավարութիւն (աւտոնոմիա), եթէ այդ կը ցանկանայ ազգաբնակիչութիւնը:

Միայն այդ պայմաններում ամենքի իրաւունքներն ու շահերը ապահովւած կ'լինեն և ժողովուրդը կ'առնայ իր իրաւունքների տէրը: Միայն այդ պայմաններում մեր երկրում կհաստատուեն օրինականութիւնը և կլծաղաւորի բարաբարական ազատութիւնը:

Ես համառօտ կերպով ասացի ժողովրդի այն գլխաւոր կարիքները և այն կարգերը, որ պէտք է հաստատուին պետութեան մէջ, որպէսզի ժողովուրդը կարողանայ ապրել հանգիստ, հարուստ ու բաղաւոր: Հիմա էլ ասեմ մի քանի խօսք թէ ինչպէս կարող է ժողովուրդը սկսել նոր կեանք:

Ասածներէիցս երևաց, թէ որքան անարդարութիւններ կան մեր երկրում, և իրչքան փոփոխութիւններ են պէտք, որ ժողովուրդը կարողանայ իր կեանքը լաւացնել: Այդ փոփոխու-

թիւնները չի կարելի խառն, անկանոն կերպով կատարել, այդպէս ոչինչ դուրս չի գայ: Չէ կարող, օրինակ, ժողովուրդը լուսաւորել, եթէ նա առաջայ պէս էլի ուսուցիչ հաց չունի: Չի կարելի նոյնպէս ազատութիւն հաստատել, եթէ ժողովուրդը խաւարի մէջ է: Աւելի ևս չի կարելի, օրինակ, մամուլի ազատութիւն մտցնել, եթէ ոստիկանութիւնն ու աստիճանաւորները առաջայ պէս ամենակարող մնան: Երբ հագուստը մաշել, ցնցոտիներ է դառել, չի կարելի նրան կարկատաններով կարգի բերել, և երբ տունը ամբողջապէս փլոււմ է, մանր նորոգումներով չես օգնիր: Դրա համար էլ պէտք է ժողովի սահմանադիր ժողով, այսինքն ժողովրդի ներկայացուցիչների ժողով, որը միանգամից պէտք է վճուի բոլոր գլխաւոր հարցերը և ամենից առաջ սահմանադրութիւն մշակի: Նոր կարգերը մտցնելու համար բաւական չի միայն նոր օրէնքներ կազմելը: Եթէ այդ օրէնքները չին իշխանութիւնը գործադրի, նորից ամեն բան կ'փչանայ: Դրա համար էլ սահմանադիր ժողովը պէտք է իր ձեռքը վերցնէ ոչ միայն օրէնսդրական, այլ և գործադիր իշխանութիւնը: Նա ինքը պէտք է մացնի նոր օրէնքներ և չպիտի ցրւի, մինչև որ չին իշխանութիւնը ու կարգերը չվերացնի ու նորերը հաստատի:

Ի հարկէ, սահմանադիր ժողով հրաւիրելու համար ընտրութիւնները պէտք է լինեն ընդհանուր, ուղղակի, հաւասար և գաղտնի ձայնատուութեան եղանակով: Բացի այդ, անհրաժեշտ է, որ ընտրողութիւնները լինեն միան ամայն գիտակցօրէն ու ազատ. այսինքն ժողովուրդը ընտրէ ներկայացուցիչներ, հասկանալով ինչու համար է գոցա ընտրում և որ կարողանայ ընտրել այն մարդկանց, որոնց ուզում է և ոչ թէ նոցա, ում որ իշխանութիւնը կհրամայի: Իսկ զբա համար 1) պէտք է որ իսկոյն ևեթ արգելի ոստիկանութեան ու բոլոր պաշտօնական անձանց որևէ մարդու տուգանքի ենթարկել, բանտարկել ու աքսորել: 2) որ իսկոյն մտցնել խօսքի ու մամուլի ազատութիւն և որ ամեն մարդ կարողանայ բերանացի ու գրաւոր կերպով հասկացնել ժողովրդին, թէ նրա կարծիքով, ինչ տեսակ կարգեր պէտք է մտցնեն և ում պէտք է ընտրել: 3) Որ իսկոյն հաստատուի ժողովների ու գաշնակ-

ցութիւնների ազատութիւն, այսինքն ժողովուրդը կարողանայ առանց արգելքի հաւարել իր կարիքների մասին միասին մըտածելու, և միանալ ու կազմել զանազան խմբեր ու կուսակցութիւններ, իրենց թեկնածուներին անցկացնելու համար:

Եթէ ընտրութիւնների ժամանակ ամեն մարդ առանձին գործի, ձայները կ'ըստանան, և վերջ ի վերջոյ կարող են ընտրել այնպիսի մարդիկ, որոնց մեծամասնութիւնը մինչև անգամ չէ ցանկանում: Իրա համար բոլոր զաղափարակիցները պէտք է միանան ու մի կուսակցութիւն կազմեն, պէտք է առջուց իրենց համար թեկնածուներ որոշեն և յետոյ միասին գործեն, աւելով բոլոր իրենց ձայները միենոյն մարդկանց, համոզելով ուրիշներին նոյն բանն անել: Աւելի ևս այդ անհրաժեշտ է բանուր դասակարգի համար, որովհետև կարածատէրերը, գործարանատէրերը, վաճառականները և այլն լաւ են հասկանում իրենց շահերը և ուժերը մէկ արած իրենց թեկնածուներին կանցկացնեն:

Պէտք է ընտրել հաւատարիմ ու հասկացող մարդկանց, այսինքն, նախ և առաջ այնպիսիներին, որոնք հասկանում են թէ ժողովրդին ինչ է պէտք և չեն խարելի: Ամենից լաւն է, ի հարկէ, որ ընտրեն տեղական, բոլորին լաւ ծանօթ մարդիկ: Բայց եթէ տեղական ընտրիչների մէջ յարմար մարդ չի գտնւի և կամ ընդհանուր համաձայնութիւն չի լինի նրա վերաբերմամբ, կարելի է թեկնածու հրաւիրել նաև կողմնակի մարդու, ի հարկէ, առաջուց նրա մասին անհրաժեշտ տեղեկութիւններ հաւաքելով ու համոզելով, որ նա կ'գործի այնպէս, ինչպէս ուզում է ժողովրդի կուսակցութիւնը:

Լ Ո Յ Ս Է Տ Ե Ս Ե Լ

- 1. Ա. Ն. Բախ.—Հարուստները և աղքատները . . . 20
- 2. Ա. Վ. Ֆեշեխով—Հաց, լոյս և սղատութիւն . . . 12

ՏՊԱԳՐԻՌԻՄ ԵՆ

- 1. Ֆեդորովիչ—Ինչպէս են ժողովուրդը և ծախսուում ժողովրդական փողերը
- 2. Ֆ. Լաւապ—Սահմանադրութեան մասին
- 3. Պաստսնիկ—Սղգային հարցը սօցիալ-դեմօկրատիայի գատարանի առաջ.
- 4. Աննենսկիչ—Գիւղացիական հարցը Ֆրանսիայում
- 5. Չերնով—Գիւղացին և բանւորը.

Պատրաստում են սպագրութեան համար մի շարք ուրիշ գրքեր

Պահեստում գտնուում են.

- 1. Լյարկնիսչ—Սարդերը և ճանճերը . . . 1 կ
- 2. Ինչպէս են գիւղացիները կուում իրենց կարիքների համար . . . 10 կ

Յանկացողները դիմեն «Յառաջ»-ի խմբագրատուն Ֆրէյլինսկայա № 6.